

jaargang 38 - prijs € 5,40 - maart 2007

2

Docentendag 2007

Maatschappij & Politiek

vakblad voor maatschappijleer

I N H O U D

- 4** **Het stenengooien begint om twee uur**
Docentendaglezing door publicist Joris Luyendijk
- 6** **Integratiebeleid is een mislukking**
Docentendaglezing door socioloog Ruud Koopmans
- 8** **Olie en democratie**
Docentendaglezing door Midden-Oostdeskundige Paul Aarts
- 11** **Blik van een politicoloog**
Docentendaglezing door politicoloog Jos de Beus
- 12** **Maatschappijwetenschappen oriënteert zich op Nederland**
Docentendaglezing door Commissievoorzitter Paul Schnabel
- 15** **Zeg het voort: politiek is ingewikkeld**
Docentendaglezing door voormalig PvdA-voorzitter Ruud Koole
- 17** **De wetenschapper achter Maatschappijleer**
Interview met Staatsraad Kees Schuyt
- 23** **Democraten aan de macht**
Wat doen de Democraten met hun winst?
- 25** **Onderwijs in ontwikkeling**
Maatschappijleer binnen het competentiegericht vmbo-onderwijs

R U B R I E K E N

- 3** **Geknipt & geschoren**
- 20** **Profiel**
- 21** **Recensie *Steunberen***
- 27** **Grom**
- 28** **Lesmateriaal *Consuminderen***
- 29** **NVLM**
- 30** **Signalementen**

Redactioneel

Deze *Maatschappij & Politiek* staat in het teken van de Docentendag Maatschappijleer van 2 februari jongstleden, in Eindhoven. Die was wederom een groot succes en de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM) en het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) verdienen dus en eveneens wederom een groot compliment. Bij dezen.

Na de lezing van Paul Schnabel, over de voortgang van de ontwikkeling van Maatschappijwetenschappen, vertelde NVLM-voorzitter Arthur Pormes mij een aardige anekdote over de totstandkoming van de Commissie Schnabel: 'De NVLM leverde bij het ministerie een namenlijstje voor die commissie in. De ambtenaar bekeek het: "Een mooi wensenlijstje, hoor, maar ik betwijfel of dat valt te realiseren". Tot zijn grote verbazing hadden alle genoemden al toegezegd.'

Maatschappijleer staat in de belangstelling en heeft een plaats in het verantwoordelijkheidsbesef van toonaangevende sociale wetenschappers verworven; met aanzienlijke positieve gevolgen voor het vak en zijn status in de politiek en het onderwijs.

Dat is mooi. Nog mooier is het groeiende elan in maatschappijleerland, goed waarneembaar tijdens deze en voorgaande docentendagen. In de discussies over zin en onzin van wat onderwijsvernieuwing heet - ik houd opzettelijk zoveel mogelijk slagen om de arm - slaagt Maatschappijleer er veel meer dan voorheen in haar onmisbaarheid aan te tonen. In de discussie over burgerschap is Maatschappijleer er in geslaagd onomstotelijk aan te tonen dat burgerschap moet worden geleerd en dat Maatschappijleer bij uitstek het schoolvak is waar dat gebeurt en moet gebeuren. Daar mag u trots op zijn.

Hans van der Heijde

Extra verslagen Docentendag op internet

Op de internetpagina www.maatschappijenpolitiek.nl vindt u nog meer verslagen van Docentendaglezingen en -workshops.

Nieuwe leren ter discussie

Greetje van der Werf, hoogleraar Onderwijskunde in Groningen, is niet per definitie tegen alle vormen van het

nieuwe leren, want dat omvat vele soorten vernieuwingen. 'Als het alleen gaat om nieuwe didactische vormen waarbij wel de vakinhoud centraal staat, heb ik er niet veel bezwaar tegen', zegt ze. 'Wel als leerlingen zelf mogen bepalen wat ze moeten leren en hoe. Leerlingen in het voortgezet onderwijs kunnen dat niet, want ze hebben het overzicht nog niet. Het schadelijkst vind ik het competentiegericht leren, waarbij het accent op het leren van algemene vaardigheden ligt. Want leerlingen doen niet meer de basiskennis op die nodig is als startkwalificatie of voor een hogere vorm van onderwijs.'

De problemen zijn volgens Van der Werf begonnen met de introductie van marktwerking in het onderwijs. 'De landelijke pedagogische centra en schoolbegeleidingsdiensten verdienen hun brood met het introduceren van nieuwe leervormen. Tel daar bij op het feit dat scholen steeds meer zelf invulling aan de onderwijsvorm en de onderwijsinhoud mogen geven, en je hebt de oorzaak van het probleem te pakken.'

(Bron: Het Financieele Dagblad, 2 februari 2007)

Maatschappelijke stage

De coalitie van CDA, PvdA en Christen-Unie wil jongeren verplichten een maatschappelijke stage van drie maanden te lopen. Zodoende kunnen volgens het regeerakkoord jongeren met de samenleving kennismaken. Als vanzelf worden er meer en meer doelstellingen aan dit voorstel verbonden: jongeren moeten leren iets te betekenen voor een ander, ze moe-

ten actieve burgers worden die zich verantwoordelijk voelen voor zichzelf en voor anderen, en het zou mooi zijn als ze later ook vrijwilligerswerk gaan doen. Eerdere voorstellen voor maatschappelijke dienstplicht kregen wel, maar tot invoering kwam het niet. Steeds stuitte het verplichten van jongeren op praktische bezwaren: te duur, organisatorisch onmogelijk, jongeren zijn niet gemotiveerd, scholen hebben wel wat beters te doen, werkgevers hebben niks aan onervaren krachten, enzovoorts. Die kanttekeningen klinken serieus, maar ondertussen laat het onderwijs zich er niet door afschrikken. Reeds op driekwart van de scholen voor voortgezet onderwijs is de stage ingevoerd. Wat de scholieren doen, varieert. Hoeveel tijd ze er in steken ook, maar allemaal leren ze dat er meer is dan hun eigen leventje. Zonder dat het van bovenaf wordt opgelegd, geven veel scholen al vorm aan een wens die politiek leeft. Om het resterende kwart er ook nog bij te betrekken, zou het goed zijn wél voor te schrijven dat de kinderen op stage moeten, en daar ook geld en tijd voor ter beschikking te stellen, maar de invulling ervan in hoge mate vrij te laten.

(Bron: Trouw, 15 februari 2007)

Onderwijsconcessies

Het thema van de door mij [directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau Paul Schnabel, red.] verzorgde Comenius-lezing 2007 was 'Betere onderwijskansen, ook betere kansen voor het onderwijs?'. Onvermijdelijk werd het ook de vraag hoe het met de kansen op beter onderwijs staat. Een kwart van de scholen in het voortgezet onderwijs geeft te weinig lessen, er zijn te veel onbevoegde leraren en het zullen er nog veel meer worden, aankomend onderwijzers kunnen niet rekenen, slechte leerlingen worden weggehouden van de Cito-toets, te veel schooluitval bij jonge allochtonen en Harry Potter in het Nederlands geldt als Engelse literatuur. Toch laat internationaal vergelijkend onderzoek zien dat de resultaten van het

Nederlandse lager en middelbaar onderwijs helemaal niet slecht zijn. Kijk je nauwkeuriger in Nederland zelf, dan zie je toch wel grote verschillen tussen scholen en is er ook alle reden bezorgd te zijn.

Overall worden de onderwijsvernieuwingen verantwoordelijk gehouden voor het verlies aan kwaliteit. Het onderwijs verandert, de kritiek op het onderwijs niet. Toch is de twintigste eeuw de meest succesvolle onderwijseeuw ooit geweest. Aan het begin van de eeuw had van de mannen die toen de arbeidsmarkt betraden, maar 1 procent een hogere opleiding gehad en 2 procent middelbare school. Een halve eeuw later was dat al bijna vertienvoudigd en nu heeft een op de drie mannen in de leeftijdsgroep 25-34 jaar een opleiding op het niveau van universiteit of hogeschool. De cijfers voor vrouwen zijn zelfs nog iets beter. De schaal van het onderwijs krijgen is veranderd en ook de schaal van het onderwijs geven. Mijn collega Ria Bronneman zegt altijd dat het moderne onderwijs gevangen zit in het dilemma van meer studenten, minder uitval, hogere kwaliteit. Het is vrijwel ondoenlijk dat allemaal te combineren. Ergens moeten concessies worden gedaan. In het nieuwe coalitieakkoord gebeurt dat niet - de top hoger, de basis breder, iedereen een diploma.

(Bron: Paul Schnabel in: Het Financieele Dagblad, 17 februari 2007)

Nieuwe minister

Donderdag 22 februari heeft Koningin Beatrix het vierde kabinet-Balkenende beëdigd. Ronald Plasterk is de nieuwe minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

(Bron: Staatscourant, 22 februari 2007)

Docentendaglezing door publicist Joris Luyendijk

Het stenengooien begint om twee uur

HANS VAN DER HEIJDE

Op de Docentendag Maatschappijleer viel veel te genieten en veel op te steken. Om te beginnen van de openingslezing van Joris Luyendijk. Puttend uit zijn ervaringen als Midden-Oostencorrespondent (maar niet alleen daaruit) illustreerde Luyendijk met prachtige voorbeelden de vijf mechanismen die een kloof tussen werkelijkheid en beeldvorming in de media slaan: filtering, vervorming, manipulatie, partijdigheid en versimpeling. [Een verslag.](#)

Televisiebeelden tonen uitzinnige Palestijnse jongeren die stenen gooien naar Israëliëse militairen, die deze met rubberkogels beantwoorden. Is hier sprake van spontane agressie jegens militaire repressie, waar een toevallig aanwezige cameraploeg verslag van doet? Nee. Die cameraploeg heeft ruim van te voren plaats en tijdstip van handeling doorgekregen. Tot die tijd worden in alle

rust camerastandpunten ingenomen en worden ambulances klaargezet. Om wat aan hongerige toeschouwers te verdienen, arriveert ook een falafelkarretje. Dat ziet of hoort de televisiekijker echter niet. Keurig op tijd beginnen de schermutselingen. Van de hele productie en regie van de gebeurtenissen verneemt de kijker niets, alleen de schermutselingen zelf worden uitgefilterd.

Vervorming

Op het scherm scanderen enkele tientallen demonstranten leuzen en de kijker denkt een opname van een massademonstratie te zien. Rond die enkele tientallen protesteerdere en buiten het kader van cameralens, en dus van het televisiescherm, gaat het dagelijkse leven echter gewoon zijn gang. De kijker heeft er geen idee van dat het hier om een, ten behoeve van de media, van boven geregisseerde gebeurtenis gaat. Gek eigenlijk, dat we niet snappen dat die enkele tientallen die we zien, niet noodzakelijkerwijs een *uitsnede* van een grote massa hoeven te zijn. We weten dankzij die honderden speelfilms die we consumeren toch best dat met honderd figuranten de illusie van duizendkoppige legers kan worden gecreëerd? Dit terzijde.

Manipulatie

In Tsjetsjenië begaat het Russische leger op grote schaal oorlogsmisdaden. Buiten het oog van de media, want journalisten worden geweerd en wie zich daar toch vertoont wordt desnoods omgebracht. De kijker krijgt dus geen rook te zien en geen rook zien is geen vuur vermoeden. Veel nieuws is voorgekookt, zodanig dat een beeld wordt geproduceerd dat de machthebbers willen tonen en dat op de entertainmentbehoefte van de (westerse) kijkers wordt afgestemd. Voorgeprogrammeerde ver-

halen, *embedded* reporters en vakjournalisten die zichzelf als goedbetaalde voorlichters opwerpen vormen evenzovele voorbeelden van gemanipuleerde en/of manipulatieve verslaggeving.

Partijdigheid

Selectie van nieuwsfeiten, het aanbrengen van hiërarchie daarin en een impliciete waardenweging scheppen partijdige beeldvorming. Bijvoorbeeld via woordkeuze. Wat tot voor kort nog *broeikaseffect* heette - een zorgwekkend woord - heet nu, met een uitvinding van grote oliemaatschappijen, *klimaatverandering*. Dat klinkt al een stuk neutraler en wijst dankzij de eliminatie van *effect* minder naar de oorzaken, te weten het verstoken van hun producten. Of woordvoering. Heeft u al eens een woordvoeder van de Talibaan over de situatie in Uruzgan gehoord?

Versimpeling

There's money in the flag: verslaggeving heeft een sterke neiging tot versimpeling. Achtergronden en nuances verdwijnen achter emotioneel vlagvertoon. 9/11? Een aanslag op de natie door religieuze fanaten. Dat het ingewikkelder ligt en dat de haat tegen Amerika ook met de steun van Amerika aan bevriende dictatoriale regimes in het Midden-Oosten heeft te maken, blijft verborgen.

Dictatuur

De beeldvorming van het Midden-Oosten gaat vaak volkomen voorbij aan het feit dat de meeste staten in de regio harde dictaturen zijn. Refereren aan de Egyptische 'president' Hosni Mubarak wekt de indruk dat zijn positie - en de wijze waarop hij die heeft verkregen en weet vast te houden - vergelijkbaar zijn met, zeg, de Franse president Jacques Chirac. Zou de laatste een Franse docentendag Maatschappijleer toespreken, dan is de kans groot dat iemand een spandoek verheft met de oproep op te rotten, terwijl de eerste bij een Egyptische docentendag net als zijn gehoor weet dat de zaal voor een derde is gevuld met informanten, die elk kritisch geluid onmiddellijk aan zijn onderdrukingsapparaat zullen doorbrieven. Felle meningen, gescandeerde leuzen, tranen met tuiten, ze zijn geheel in overeenstemming met hetgeen de dictatuur op dat moment eist - als die al niet rechtstreeks voor de productie en regie ervan verantwoordelijk is. De kijker ziet wel geschreeuw en tranen, maar niet de encenering en hij wordt daarbij ook niet echt door de verslaggeving geholpen. Gelukkig zijn er echter nog de kwaliteitskranten en gelukkig trekken die nog steeds lezers, besloot Luyendijk met een lichtpuntje. ■

Docentendag 2007

Joris Luyendijk is journalist, schrijver en voormalig Midden-Oosten-correspondent.

Docentendaglesing door socioloog Ruud Koopmans

Integratiebeleid is een mislukking

WOLTER BLANKERT

Het Nederlandse integratiebeleid moet als mislukt worden beschouwd, omdat Nederland het op veel terreinen slechter doet dan vergelijkbare landen. Zo is er sprake van een hogere werkloosheid onder immigranten in Nederland dan elders in Europa. Dit betoogde Ruud Koopmans, hoogleraar Sociologie, in zijn lezing, waarvan Wolter Blankert [verslag](#) doet.

Om zijn door de aanwezigen zeer gewaardeerde betoog te schragen, richtte Ruud Koopmans zich op de werkgelegenheid, het onderwijs, de segregatie in wonen en op de gevangenisbewoners. Op deze vier terreinen doet Nederland het aanzienlijk slechter dan Duitsland, Frankrijk en Zwitserland. Deze landen leveren goed vergelijkingsmateriaal op, waarbij het zelfs mogelijk is onderzoek te doen naar min of meer identieke groepen, zoals groepen Turken met dezelfde achtergrond. In de vier onderzochte landen loopt het overheidsbeleid sterk uiteen. Daarom ligt het voor de hand dat dit beleid ten minste voor een deel de verklaring voor de gesignaleerde verschillen vormt.

Het Nederlandse beleid was tot het aantreden van minister van Vreem-

delingenzaken en Integratie, Rita Verdonk, op een multiculturele samenleving gericht: elke migrantengroep kreeg een grote mate van vrijheid om de eigen cultuur ruimte te geven, islamitische ouders konden zonder problemen een eigen onderwijszuil vormen (vrijwel uniek in de wereld), kinderen kregen les in de eigen taal en cultuur en hoofddoekjes van leerlingen vormden nooit een probleem.

Er werd veel energie en geld gestoken in de vorming van een 'maatschappelijk middenveld' voor de verschillende groepen. De leiders daarvan waren de gesprekspartners van de overheid. Tal van organisaties zagen zo het licht. Dit verklaart mede dat mensen van allochtone komaf goed in de Nederlandse politiek zijn vertegenwoordigd, met een opvallend

aantal vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. Koopmans vermoedt dat zij nauwelijks meer binding met hun vermeende achterban hebben. Omroepen, buurthuizen en een breed scala van organisaties konden zo op subsidie rekenen. Nog veel meer geld ging (en gaat) naar de basisscholen, waar een allochtone leerling bijna twee keer zo veel geld in het schoollaasje brengt als een autochtone leerling; sinds enkele jaren gaat het niet meer zuiver om afkomst maar om het opleidingsniveau van de ouders.

Assimilatie

De Franse aanpak was en is heel anders. Het overheidsbeleid is op assimilatie gericht. In de openbare ruimte dient iedereen zich als een Fransman te gedragen. Het onderwijs is voor een ieder hetzelfde. Iedereen wordt in principe op dezelfde manier behandeld. Het verbod op hoofddoekjes is daarvan een symptoom. Wie tegenwerpt dat in Parijs toch heel wat moskeeën zijn te vinden, moet rekening houden met de strenge scheiding tussen de overheid en het privé-initiatief. Buiten het domein van de overheid kan een ieder zijn gang gaan. Het is gemakkelijk om de Franse nationaliteit te krijgen, een taaltoets hoeft daarvoor niet te worden afgelegd.

Wat dat betreft was het beleid in Duitsland tot voor kort nog meer op assimilatie gericht. Meer dan in Frankrijk en veel meer dan in Nederland werden eisen aan de immigranten gesteld. In theorie was het zelfs mogelijk een immigrant uit te wijzen als hij na een aantal jaren het Duits nog niet in voldoende mate beheerste. Over een dubbele nationaliteit werd heel moeilijk gedaan; een harde

'typische Duitse' politiek, die daarom vrij radicaal is gewijzigd om meer in de Europese pas te lopen. Mede omdat Nederland de laatste jaren meer naar assimilatie neigt, zijn de verschillen sterk afgenomen. Op de cijfers werkt dat nog niet door. Een vergelijkbare groep Turken doet het in Duitsland op alle punten van belang aanzienlijk beter: grotere deelname aan het arbeidsproces, beter geschoold, minder oververtegenwoordiging in de gevangenis, meer contacten en iets meer huwelijken buiten de eigen groep.

Op het terrein van de werkgelegenheid doen Turken het in Zwitserland - het land met de minste tolerantie tegenover uitheemse gebruiken - nog beter. Wie de Zwitserse nationaliteit wenst te verkrijgen, dient zich in alle opzichten als een Zwitser te gedragen.

De conclusie is, kortom, dat het aan de dag leggen van een al te grote tolerantie tegenover andere culturen de integratie afremt. Het recept van de *melting pot* werkt kennelijk beter dan het koesteren van elk facet van de eigen cultuur.

Discriminatie

'Is er ook naar het welbevinden gekeken?', wordt vanuit de zaal gevraagd. Leidt, met andere woorden, de grotere deelname aan het arbeidsproces ook tot meer tevredenheid? Dat aspect is niet onderzocht, maar het lijkt erop dat dit niet het geval is. Turken in Duitsland blijken zich namelijk nog iets minder met Duitsland te identificeren dan Turken in Nederland met Nederland.

Blijft de vraag waarom de arbeidsparticipatie in Nederland zo achterblijft. Valt dat echt alleen aan het beleid toe te schrijven of is de Nederlandse eco-

nomie minder op minder geschoolde migranten ingesteld? Koopmans erkent dat in Duitsland aanzienlijk meer industriële werkgelegenheid bestaat. Dat kan een factor zijn. Nederland is meer een dienstenmaatschappij waarin hogere eisen aan de communicatieve vaardigheden worden gesteld. In Duitsland zijn niet alleen meer immigranten aan het werk, zij zijn ook beter vertegenwoordigd in de hogere rangen. Als zij een baan hebben, kunnen immigranten gemakkelijker promotie maken dan in Nederland en krijgen zij ook vaker een vaste aanstelling. Het is opvallend dat immigranten in Nederland bij een aantrekkende economie tijdelijke contracten krijgen, zodat zij bij een teruglopende economie ook als eersten weer op straat staan.

De pijnlijke vraag die volgt is of Nederland niet gewoon meer racistisch is? Koopmans wil dat noch bevestigen noch uitsluiten. Er zijn veel aanwijzingen voor discriminatie op de arbeidsmarkt. Hij meent dat het beleid de laatste jaren is verbeterd. Er worden hogere eisen aan inburgering gesteld en dit bevordert assimilatie. Op den duur moeten er daardoor meer kansen voor allochtonen komen.

Olie en democratie

COEN GELINCK

Universitair docent Internationale Betrekkingen Paul Aarts hangt zijn lezing tijdens de Docentendag op aan een artikel van Thomas Friedman uit *NRC Handelsblad*. Volgens Friedman kunnen landen die veel olie produceren geen democratisch systeem hebben: 'Hoe hoger de olieprijs, hoe autocratischer het regime'. Aarts is het niet met deze stelling eens, zo blijkt uit dit [verslag](#) van zijn voordracht.

Onderwijsachterstand

Bij de laatste optimistische conclusie van Koopmans kan wel een kanttekening worden geplaatst. Als hij discriminatie als belangrijke negatieve factor niet uitsluit, blijft de vraag of het nieuwe beleid enig verschil zal uitmaken.

Ontluisterend zijn de onderwijsresultaten. Ondanks de relatief hoge bedragen die, in vergelijking tot andere landen, aan immigrantenkinderen worden uitgegeven, pakken de resultaten slechter uit. Het Nederlands systeem kent twee elementen die verklaren dat de segregatie sterker is dan in andere landen, beide met een element dat aan discriminatie doet denken. Nergens ter wereld biedt men voor 12- tot 15-jarigen onderwijs dat zo is gedifferentieerd. In de praktijk voert dat relatief veel leerlingen van allochtone komaf naar de onderste treden van het onderwijs om ze daar apart te plaatsen.

Daarnaast versterkt de verzuiling de segregatie, omdat bijzondere scholen aan de poort kunnen selecteren. Met beginselen heeft dat doorgaans weinig te maken. In de meeste andere landen hebben ouders minder keuze waardoor de scheiding ook minder is.

Het is in Nederland onbespreekbaar om iets aan deze twee zaken te doen. Daarom is er ook weinig zicht op afname van de segregatie of op het inhalen van de onderwijsachterstand. ■

Ruud Koopmans is hoogleraar Sociologie aan de Vrije Universiteit.

Paul Aarts constateert allereerst dat ook landen in het Midden-Oosten die geen olie hebben ondemocratisch zijn. Daarna richt hij zijn blik op Koeweit, een rentenierstaat bij uitstek, maar met ook democratische trekken. Zo is er naast de oliesector ook een handelsklasse ontstaan en is er een serieus parlement gekomen. Koeweit past dus niet in Friedmans plaatje.

Verschillende factoren

Aarts haalt Michael Herb aan. Herb ontkracht de stelling dat er geen democratie in olielanden is omdat zij geen directe belastingen heffen. Hier geldt dus de omgekeerde versie van 'No taxation without representation': 'No representation without taxation'. Omdat burgers geen belasting betalen zullen ze minder snel zijn ge-

neigd hun rechten op te eisen, zo is de gedachte. Dit is volgens Aarts te simpel gesteld. Er zijn minimaal vier andere factoren die een belangrijke rol spelen.

1. Patrimoniale tradities en officiële narratives

In Arabische landen speelt de leider vaak een vaderlijke rol. Meestal investeert de overheid ook in een officieel discours over wie wij zijn. De heersers proberen een idee dominant te maken over wat een Turk tot een Turk of een Saoediër tot een Saoediër maakt. In Saoedi-Arabië proberen islamisten weliswaar een ander verhaal te vertellen, maar dat wordt door de regering onderdrukt.

2. Sociale structuren (middenklasse)

De middenklasse in het Midden-Oosten is heel ambigu. Het bovenste

deel van deze klasse is nauw met de staat verbonden: iemand wordt alleen rijk als hij goede contacten met de koning heeft. In Europa was de middenklasse veelal de motor van de democratisering, maar in het Midden-Oosten gebeurt dat niet. Politiek en economie zijn daarvoor te veel met elkaar verweven.

3. Demonstratie-effect

Het gaat hier om een omgedraaid domino-effect. In Oost-Europa werd eind jaren tachtig het ene na het andere land democratisch, waarbij een voorbeeld aan elkaar werd genomen. In het Midden-Oosten gebeurt dat niet. Zo laat Irak het verkeerde voorbeeld zien: 'Als dit democratie is, dan willen we dat niet!'.

4. Internationale omgeving

Westerse regeringen ondersteunen ondemocratische regimes in deze regio. Saoedi-Arabië blijft bijvoorbeeld een bondgenoot van de Verenigde Staten, hoewel dat land de mensenrechten blijft schenden.

Islam

Uit de zaal komt de vraag of de islam bij de instandhouding van ondemocratische regimes een rol speelt. Volgens Aarts in bepaalde landen wel. In Marokko presenteert de koning zich als leider van alle gelovigen en in Jordanië zegt de koninklijke familie van de profeet af te stammen. Saoedi-Arabië is een geval apart omdat de koning zichzelf als 'hoeder van de twee heilige plaatsen', Mekka en Medina, ziet. De islamisten in Saoedi-Arabië zijn echter tegen de monarchie. Andere regimes zijn weer duidelijk seculier. De regerende Baathpartij in Syrië is seculier, en ook in Irak was de Baathpartij aan de macht. Saddam Hoessein heeft maar kort de

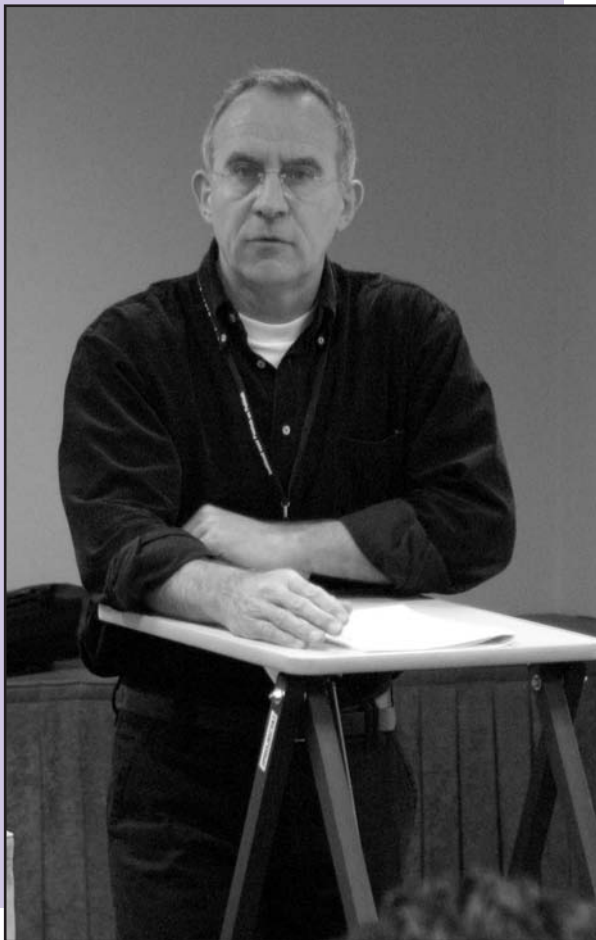
islamitische kaart gespeeld, toen hij in de problemen zat. Ook in Libanon is een seculier regime, of Hezbollah moet daar ooit aan de macht komen.

Wat te doen?

Volgens Aarts is de verklaring voor het feit dat democratie in de meeste Midden-Oosten staten nauwelijks aanwezig is erg complex. Hoe moeten men zich als olieafhankelijke dan jegens die staten opstellen? Volgens Aarts is democratisering een endo-geen proces, dat dus van binnenuit moet komen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er zo'n zeventien Amerikaanse interventies geweest om stabiele democratie te vestigen, en dat is maar in vier gevallen - waaronder Duitsland en Japan - gelukt.

Op dit moment zijn westerse landen vooral bezig met het steunen van non-gouvernementele organisaties (NGO's) in de olielanden. Men meent dat er een democratiserende kracht van de *civil society* uitgaat. Er zijn echter vijf kenmerken van NGO's in de Arabische wereld die dit twijfelachtig maken. Deze NGO's: (i) zijn

op de status-quo gericht, (ii) zijn meestal *single-issue*-organisaties, bijvoorbeeld alleen gericht op het milieu, (iii) hebben een erg kleine achterban, (iv) hangen aan het financiële infuus van buitenlandse donoren en (v) zijn vaak a-politiek.

De meeste NGO's kunnen nog geen deuk in een pakje boter slaan. Daarom moet er volgens Aarts meer aandacht voor de politieke maatschappij zijn. Politieke partijen en organisaties met een politieke agenda moeten worden gesteund. Daarnaast moeten het Ministerie van Buitenlandse Zaken en Ontwikkelingssamenwerking meer voorwaarden aan de hulp aan NGO's stellen. Een complicerende factor bij onze rol in het Midden-Oosten is dat 'we aan de ene kant democratie willen brengen en aan de andere kant Israël

steunen'. Men zegt daar dan: 'Hoe kun je democratie komen prediken als je tegelijkertijd de bezetting van Palestijns gebied steunt?'

Andere opties

Hoe kan meer invloed op olieleveren-

de landen worden verkregen?

1. Er kan meer geld in niet-fossiele brandstoffen worden gestoken. Als in plaats van Novib Greenpeace wordt ondersteund kan men uiteindelijk misschien onafhankelijk van olie worden. Volgens Aarts worden de landen in het Midden-Oosten daar niet democratischer van, omdat de relatie oliedictatuur immers niet eenduidig is.

Natuurlijk kunnen deze landen met behulp van olie-in-

komsten een welvaartsstaat en een repressieapparaat overeind houden, en zou kunnen worden verwacht dat een olieboycot tot politieke openingen leidt. Er zijn echter ook veel staten *zonder* olie die niet democratiseren. Ook in perioden van lagere olieinkomsten veranderde er nauwelijks iets in het Midden-Oosten. Eigenlijk is het een bijzonder stabiele regio: de meeste regimes zijn al heel lang aan de macht.

2. Er kan juist heel veel olie worden geïmporteerd. De veronderstelling is dan dat deze regimes wel zullen de-

mocratiseren als de olie op is. Ook dat is volgens Aarts echter geen serieuze optie.

Conclusie

De nuchtere conclusie is dat het om een olieverkopersmarkt gaat: er is meer vraag dan aanbod. Dat maakt het moeilijk om regimes onder druk te zetten. Soms zijn er wel drukmiddelen en die moeten dan goed worden ingezet. Zo wilde Saoedi-Arabië (net als Iran) lid worden van de Wereld Handelsorganisatie (WTO). Saoedi-Arabië is lid geworden, maar moest aan veel voorwaarden voldoen. Richting *civil society* kunnen bijvoorbeeld uitwisselingen met journalisten en studenten worden georganiseerd. Dat heeft beperkingen in een dictatuur, maar het zijn duwtjes in de goede richting.

Het accent moet verschuiven van civiele maatschappij naar politieke maatschappij, maar het is heel moeilijk om politieke organisaties te ondersteunen. In Saoedi-Arabië zijn NGO's illegaal en zijn politieke organisaties zelfs expliciet bij wet verboden. In Iran is dat eenvoudiger, daar zijn wel organisaties die zich tussen *civil* en *politiek* bewegen. Dergelijke politieke organisaties moeten enige betekenis hebben om zittende regimes open te breken. Aarts heeft voornog niet veel vertrouwen in de organisatiegraad van burgers in het Midden-Oosten: in de laatste jaren is de macht van regimes toegenomen en die van de burgers afgenomen. ■

Paul Aarts is docent Internationale Betrekkingen aan de Universiteit van Amsterdam.

Docentendaglesing door politicoloog Jos de Beus

Blik van een politicoloog

HANS VAN DER HEIJDE

In zijn docentendaglesing vraagt hoogleraar Politicologie Jos de Beus zich niet alleen af of democratie wenselijk en mogelijk is, maar bekritiseert hij zichzelf als politicoloog en docenten Maatschappijleer. Hans van der Heijde doet **verslag**.

De Amsterdamse hoogleraar Politicologie Jos de Beus stopte zijn gehoor in een politicologische flipperkast en trok vervolgens de hendel over. Via de negentiende-eeuwse uitvinder van de Politieke Wetenschappen, Alexis de Tocqueville (met zijn boek *Democratie in Amerika*), raakten de toehoorders direct aan de kern van de Politicologie met de vraag of democratie wenselijk en mogelijk is? Geeft de

Politicologie daar een antwoord op en leidt dat antwoord ook tot inzicht in voorbije, huidige en mogelijke crises van de democratie?

Een keur aan politicologische grootheden kwam in rap tempo voorbij, zoals Mannheim en Schumpeter, en nog sneller een reeks van theorieën die de wording van de moderne democratie verklaren.

Interessant en uitnodigend tot nadere beschouwing, maar niet geschikt om hier in een paar regels samen te vatten, al was het maar omdat De Beus zijn gehoor het plezier deed in zijn betoog welbespraakt talloze zijpaden in te slaan. Mijn politicologische bul is al lang vergeeld, maar ik kreeg veel zin om nog eens opnieuw aan die studie te beginnen.

Sciëntisme

Van acuter belang voor docenten Maatschappijleer was wellicht het verwijt van De Beus aan politicologen dat zij teveel aan een sciëntistische attitude lijden. Dat wil zeggen: teveel doorschieten in academische wetenschappelijkheid en daardoor te weinig aandacht hebben voor en rekening houden met de praktische politiek en de politieke realiteit van alledag. Dat veel maatschappijleerdocenten te weinig aandacht voor het terrein van de Politicologie hebben is fout, maar wordt mede door dat sciëntisme veroorzaakt. Dat politicologen zich te weinig gelegen laten liggen aan de maatschappelijke omgeving buiten de academische wereld - in het bijzonder het onderwijs - en hun wetenschappelijke analyses zo presenteren dat die alleen binnen het eigen academische circuit worden gelezen, 'dat is erger dan een fout, dat is een misdaad', aldus De Beus. Dat bleek geen gratuite uitspraak. Als voorzitter van de politicologenvereniging had De Beus de verbetering van de band met het onderwijs bovenaan de agenda gezet en het goede voorbeeld van socioloog Kees Schuyt aanhalend, kondigde hij aan ook zelf van plan te zijn eens een tijdje in het voortgezet onderwijs te gaan lesgeven. ■

Jos de Beus is als hoogleraar in de Politieke theorie, politieke cultuur en hun geschiedenis verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Docentendaglezing door Commissievoorzitter Paul Schnabel

Maatschappijleer oriënteert zich op Nederland

LIEKE MEIJS

De voorzitter van de Commissie Maatschappijwetenschappen, Paul Schnabel, informeerde de deelnemers aan de Docentendag over de plannen voor het profielvak Maatschappijwetenschappen. Hoewel het rapport nog niet aan de minister is overhandigd, lichtte Schnabel niet een tipje, maar de hele sluier van het nieuwe examenprogramma op. Een [verslag](#).

Na jarenlange smeebeden kreeg de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM) in het najaar van 2004 van het Ministerie van Onderwijs groen licht om een nieuw programma voor het centraal examenvak Maatschappijleer 2 (dat inmiddels Maatschappijwetenschappen heet) te mogen ontwikkelen. Al sinds de start van de Tweede Fase moeten docenten Maatschappijleer het met een *overgangsprogramma* doen, nadat het officiële Tweede Fase-programma was afgekeurd - met alle nadelen van dien, zoals een stevige overlap tussen het programma van Maatschappijleer 1 en 2.

Opdracht

De opdracht aan de in juli 2005 geïnstalleerde Commissie Schnabel was beknopt: ontwerp een voorstel voor een globaal examenprogramma voor het vak Maatschappijwetenschappen dat een keuzevak is voor leerlingen met een Maatschappijprofiel op scholen die dit vak aanbieden; werk het programma specifiek uit voor het centraal examen en het schoolexamen. De commissie, samengesteld uit leden vanuit de schoolpraktijk/lerarenopleiding en vanuit de theorie (universiteiten en hogescholen), heeft de benaming van het vak Maatschappijwetenschappen (meervoud)

serieus genomen en gekozen voor een basis voor het vak van Sociologie en Politicologie. Daarnaast leveren ook Culturele Antropologie, Geschiedenis, Economie, Rechten, Communicatiewetenschappen, Sociale Geografie, Bestuurskunde, Psychologie een bijdrage.

Geen vorming maar empirie

Meer aandacht voor de Maatschappijwetenschappen en hun onderlinge verbanden is een uitgangspunt en de uitbreiding in studielasturen in 2007 (van 200 naar 320 studielasturen op de havo en van 360 naar 440 studielasturen op het vwo) is een uitdaging. De versterkte positie als profielkeuzevak leidt er hopelijk toe dat meer scholen het vak gaan aanbieden (nu is dat slechts 11 procent).

Inhoudelijk maakt de commissie een scherp onderscheid tussen Maatschappijleer 1 en Maatschappijwetenschappen. Maatschappijleer 1 is een normatief, socialiserend vak met burgerschapsvorming als doel. Maatschappijwetenschappen legt het accent meer op *wetenschap* en minder op *leer*. Het wordt een empirisch, theoretisch en reflectief vak met als doel het leren kijken naar de eigen samenleving en het leren stellen van vragen over de samenleving.

Omdat Maatschappijwetenschappen niet naadloos op het vervolgonderwijs aansluit is het niet de intentie van de commissie dat het vak Maatschappijwetenschappen als toelatingseis in bepaalde richtingen in het hoger onderwijs gesteld gaat worden. Immers, Psychologie wordt het meest gekozen, maar heeft geen pendant in het voortgezet onderwijs.

Maatschappijwetenschappen bestudeert de verhouding tussen mensen en de structuren en processen van de

samenleving en het samenleven. Hierbij ligt het accent op de huidige tijd en wordt rekening gehouden met de culturele verschillen en de invloed van de economie. Continuering en verandering en de rol van menselijke interventies staan daarbij centraal.

Concepten en contexten

De Commissie Schnabel heeft zich bij de ontwikkeling van het nieuwe programma door het advies van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) laten leiden. Hierin werd gewezen op het belang van de concept/contextbenadering. Momenteel wordt deze concept/contextbenadering in nieuwe examenprogramma's van een aantal exacte vakken en van Economie gehanteerd. In een dergelijke benadering wordt de kern van het vak in con-

cepten beschreven: centrale begrippen en theoretische uitgangspunten. *Contexten* zijn reële situaties, waarbinnen de leerlingen de *concepten* leren toepassen. De contexten kunnen steeds veranderen, maar moeten volgens de Commissie Schnabel wel zeker de actualiteit behelzen, voor de leerlingen herkenbaar zijn en ook de maatschappelijke verantwoordelijkheid betreffen (reflectie). De contexten moeten bovendien leerbaar en documenteerbaar zijn (er moet voldoende materiaal voor leerlingen beschikbaar zijn). In nevenstaand kader vindt u concepten die de commissie als 'body of knowledge' voor het nieuwe examenprogramma ziet.

Domeinen

Bij de nadere invulling van de domeinen waar de concepten in zullen worden toegepast, presenteerde Schnabel een lijst met veertien domeinen. Deze lijst is volgens hem in feite eindeloos uit te breiden en moet nog verder worden vormgegeven:

- Communicatie en massamedia
- Cultuurvergelijking
- Samenlevingsvormen
- Migratie en integratie
- Arbeid, sociale ongelijkheid en vrije tijd
- Welvaart en welzijn
- Democratie, autocratie en politieke verandering
- Ideologieën, waarden en voorkeuren
- Conflict, samenwerking en internationale machtsverhoudingen
- De toekomst van de (Nederlandse) nationale staat
- Politieke actoren en politiek gedrag
- Veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk
- Religie, levensbeschouwing en zingeving

Maatschappijwetenschappen - Concepten

	SOCIOLOGIE	POLITICOLOGIE
	Samenleving/ maatschappij	Politiek/ bestuur/ staat
Binding	sociale cohesie institutes groepsvorming	politieke instituties representatie
Vorming	socialisatie/ acculturatie identiteit	politieke socialisatie ideologie
Verhouding	sociale gelijkheid ongelijkheid	macht/gezag conflict/samenwerking
Verandering	modernisering individualisering globalisering	democratisering ontstatelijking

Maatschappijwetenschappen - Contexten

Nederland
Internationale vergelijking

Voortgang

Binnenkort wordt het rapport van de Commissie Schnabel aan de minister van Onderwijs overhandigd en is het openbaar. Voor de ontwikkeling van een definitief examenprogramma met eindtermen heeft de commissie om de instelling van een vervolgc commissie gevraagd. Aan de differentiatie tussen havo en vwo zou meer aandacht moeten worden geschonken; daar is de huidige commissie naar eigen zeggen nog maar matig in geslaagd. Commissievoorzitter Schnabel besloot zijn presentatie met het uitspreken van de hoop dat het vak Maatschappijwetenschappen een stevige plaats in het voortgezet onderwijs gaat verwerven¹ en dat de

vervolgcommissie nog een verdere stap gaat zetten. ■

Noot

1. De Profielcommissies hebben in hun Ontwerpadvis *Bruggen tussen Natuur en Maatschappij* voorgesteld om binnen het Maatschappijprofiel een richting 'Maatschappij en gedrag' in te voeren, waarbinnen het vak Maatschappijwetenschappen een verplicht profielvak wordt.

Paul Schnabel is directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau en voorzitter van de Commissie Maatschappijwetenschappen.

Docentendaglezing door
voormalig PvdA-voorzitter Ruud Koole

Zegt het voort: politiek is ingewikkeld

HANS VAN DER HEIJDE

‘Verkiezingen en formatie’, zo stond de lezing van hoogleraar Politicologie en voormalig PvdA-voorzitter Ruud Koole aangekondigd. Dat die lezing alleen de laatste paar minuten daarover ging, maar verder aan het politiek onbehagen en de hang naar populisme in Nederland was gewijd, was een dankbare verrassing. Een [verslag](#).

Ruud Koole plaatste het politiek onbehagen in het perspectief van de opkomst van een *vervalcultuur*, die zich begin jaren negentig van de vorige eeuw begon af te tekenen met de uitgang van antipolitieke gevoelens in de trant van: ‘alle politieke partijen lijken op elkaar’ en ‘Nederland is een één-partijstaat’.

Het politiek populisme heeft daar met een dubbele boodschap op voortgebouwd: ‘politiek deugt niet’ en ‘de politieke elite deugt niet en staat tegenover het volk’. Die boodschap is even krachtig als gevaarlijk. Indien dat niet deugen van de politiek als een mantra wordt volgehouden en van het collectieve bewustzijn bezit neemt, dan tast die op den

duur de steun voor de democratische rechtsstaat aan - en dat hameren op een tweedeling van elite versus volk scheidt de mythe van het volk als een eenheid. Het gevaar daarvan behoeft geen nadere toelichting.

Populistisch publicistisch complex

De kracht van de antipolitieke boodschap wordt door ‘het populistisch publicistisch complex gevoed’. De politieke journalistiek zit gevangen in een medialogica die elke politiek-inhoudelijke discussie onmiddellijk vervormt en tot een soort paardenrace versimpelt. Niet het hoe en wat doen er toe, maar alleen de politieke relletjes en incidenten aan de opper-

vlakke en de vraag wie gaat winnen van wie. Nederland kent anno nu amper nog serieuze, inhoudelijk gerichte, politieke televisiejournalistiek. In hun strijd om de aandacht van de kiezers doen politici - ook die van minder populistische huize - daar al of niet van harte aan mee. In plaats van op de publieke zaak, richten zij zich op het publiek. Ze willen niet onder de *Haagse kaasstolp* verdwijnen, roepen ze om het hardst; een ridicule uitroep overigens, want kaasstolpen zijn van glas en daaronder is het moeilijk verdwijnen. De uitvinder van dat begrip bedoelde er dan ook iets anders mee, maar dergelijke radicale betekenisveranderingen maken ook deel uit van het populistische discours. Dit terzijde.

Koole's boodschap

Koole had ook een boodschap. Het is hard nodig dat mensen gaan inzien dat (democratische) politiek noodzakelijkerwijs ingewikkeld is, gekoppeld aan het daarmee samenhangende inzicht dat *het volk* niet bestaat. Er is een bevolking, maar die valt, althans in een democratie en in een pluriforme samenleving, maatschappelijk en politiek uiteen in groepen en individuen met verschillende belangen en opvattingen. Juist daarom en juist daardoor is politiek ingewikkeld. Koole richt die boodschap tot politici. Die moeten afstand nemen van de populistische, antipolitieke mantra's en zich meer bewust worden van het klassieke credo van Max Weber dat politiek een roeping is, en als zodanig

hoogst respectabel. Zij moeten zich (weer) beter richten op de ontwikkeling van hun constitutionele kennis en vaardigheden.

Koole richt die boodschap ook tot de politieke journalistiek. Politieke journalistiek is geen sportverslaggeving en ook geen realitysoap en moet en mag dat ook niet willen zijn, zelfs niet als de kijkcijfers jeuken.

Daarnaast is die boodschap natuurlijk ook bestemd voor het onderwijs

er vele meerderheidscoalities mogelijk. Ingewikkelde onderhandelingen zijn dus vereist om een werkbare coalitie te vinden en te smeden. Elke partij die aan die onderhandelingen deelneemt heeft de dubbele opdracht om het maximale eruit te halen, zowel om eigen politieke wensen te realiseren als om een politiek stabiele coalitie te scheppen. Dat kan alleen als de onderhandelaars hun kaarten voor de borst kunnen houden: ge-

en de docenten, de maatschappijleerdocenten voorop: 'leg uw leerlingen uit dat politiek ingewikkeld is en waarom dat in een democratie als de onze zo is en behoort te zijn', aldus Koole.

Verkiezingen en formatie

Als illustratie mogen de verkiezingen en de formatie van 2006 gelden. Bij alle fluctuaties die de verkiezingsuitslag laat zien, is tegelijkertijd duidelijk dat die amper als sturend voor de formatie kan worden geïnterpreteerd. Puur rekenkundig gesproken waren

heime onderhandelingen horen erbij en zijn noodzakelijk om tot resultaat te komen. Het antipolitieke verwijt van achterkamertjespolitiek is dan niet alleen onterecht, maar gaat bovendien geheel voorbij aan de consequenties van een representatief kiesstelsel. ■

Ruud Koole is als hoogleraar Politicologie, in het bijzonder de Nederlandse politiek en haar institutionele ontwikkeling, verbonden aan de Universiteit Leiden.

Interview met Staatsraad Kees Schuyt

De wetenschapper achter Maatschappijleer

GERARD VAN ROSSUM

De wetenschapper achter Maatschappijleer, Raad van State-lid Kees Schuyt spreekt met *Maatschappij & Politiek* over zijn boek *Steunberen van de Samenleving* en Maatschappijleer in de Schilderswijk.

Is er niet, net als bijvoorbeeld voor de natuurwetenschappen en de geschiedenis, ook een canon van de sociale wetenschappen op te stellen? Ik moest daaraan denken omdat Kees Schuyt in zijn essaybundel *Steunberen van de Samenleving* de cruciale sociale innovaties uitvindingen noemt. Rechtspraak, religieuze tolerantie, academische vrijheid en geweldloze actie: vier revoluties die de volwassenwording van het samenleven markeren. Het gaat eigenlijk bij alle vier om het objectiveren van conflicten. De oude Grieken zetten de eerste stap door de eerwraak door rechtspraak te 'vervangen'.

Gerard van Rossum: Ik zag na lezing van uw boek *Steunberen van de Samenleving* ineens de noodzaak in van de door u genoemde uitvindingen, de basisvoorwaarden voor de verdere ontwikkeling. Samenlevingen met bloed- en eerwraak, Anatolië, Sicilië, Albanië, komen nooit een stap verder.

Kees Schuyt: 'Het idee van de geboorte van het strafproces wordt al in de Orestes-trilogie van Aeschylus verbeeld. Daar wordt de eerwraak door een nog steeds primitief rechtsproces opgelost. Ik was altijd wel gefascineerd door de Griekse oudheid in de tijd dat er nog geen rechtsproces was: een samenleving zonder strafproces.'

Ruimte scheppen, zoals u dat dan noemt, waarbinnen die tegenstellingen een plaats krijgen. Een afgebakende arena voor het gevecht. De rechtstaat als tegenbinding.

'Ja, dat begrip ontstond bij mij in de tijd dat ik tweewekelijks columns voor *de Volkskrant* schreef.

Tegenbinding zag ik als wat in de cybernetica *negatieve feedback* heet. Toen ik gewoon met die tegenbinding bezig was, dacht ik: eigenlijk hebben ook steunberen die functie, het bij elkaar houden van hetgeen door druk uiteen dreigt te vallen. In de discussie over sociale cohesie

heeft men het altijd over gemeenschappelijke waarden en normen, maar het gaat niet om die gemeenschappelijkheid. Het gaat vooral om het bieden van tegendruk aan de middelpuntvliedende krachten van al die verschillende waarden- en normensystemen die de samenleving kent. Met het beeld van die steunberen is dat heel goed uit te leggen. Een metafoor in de geesteswetenschappen is als een formule in de natuurkunde. Een goed beeld houdt ook een idee in.'

Dat vond ik het verrassende ervan. *Steunberen* is beeldender dan tegenbindingen, zoals ook uitvindingen pakkender is dan innovaties. Voor onderwijsdoeleinden is dat perfect. Als de aandacht verslapt heeft een goede leraar altijd een mooie anekdote paraat.

'De vraag hoe ik op het idee van die sociale uitvindingen kom is misschien wel leuk als anekdote. Van de minister van Economische Zaken kreeg ik een keer een uitnodiging om over sociale innovatie te komen praten. Ik vroeg me af wanneer er innovaties in de samenleving worden ingebracht? Ik wilde een beetje historisch te werk gaan, dus bracht ik mijn vier sociale innovaties ter sprake, de momenten dat er een fusie plaatsvond tussen een aantal denkontwikkelingen en de praktijk, beginnend met het Griekse strafproces. Ik bleek volkomen de plank te hebben misgeslagen. Zij verstonden onder sociale innovatie de flexibilisering van het ontslagrecht en of de ondernemingen niet een beetje meer sociaal konden doen. Ze waren wel zo beleefd dat ze mij lieten uitpraten, maar wat ik zei sloeg daar helemaal niet aan. Die ervaring heeft me aan het denken

gezet. Ik heb het woord *innovatie* door *uitvinding* vervangen. Anders dan met ontdekking is met uitvinding iets van de menselijke makelij uitgedrukt. Columbus ontdekte Amerika, dat er natuurlijk altijd al was geweest. Een uitvinding is gericht, wordt gedaan en dient ergens toe.

Met de metafoor van de steunbeer zijn die uitvindingen goed uit te leggen. Je laat een klein middeleeuws kerkje zien met alleen maar één steunbeer er tegenaan geplakt. Dan een kathedraal met enorm uitgewerkte, versierde luchtbogen met één contactpunt. Daar zit een lange ontwikkeling tussen, net als bij de sociale instituties, die ontwikkelen zich ook en worden steeds gecompliceerder. De religieuze tolerantie was na die bloedige zestiende eeuw een bitter noodzakelijke uitvinding die zich steeds verder institutionaliseerde, met name in het grondrecht van de vrijheid van godsdienst. Ook de academische vrijheid is echt iets nieuws geweest omdat er toen voor het eerst naast het gezag van de kerk en het gezag van de staat een onafhankelijke gezagsinstelling - met eigen waarheidsclaims - ontstond. Ook daar dus weer de ontwikkeling van een eigen institutie, die we nu als het stelsel van onderwijs en wetenschappen kennen. Zelf heb ik nog de geweldloze conflictoplossing van Ghandi toegevoegd. Die is nog zo nieuw dat hij nog heel kwetsbaar is.'

Toch staan die instellingen nog voortdurend ter discussie. Ook de oudste steunbeer, de rechtspraak, ligt onder vuur. De eerwraak is terug, het volk pikt de lage straffen niet meer en zelfs de doodstraf is weer bespreekbaar.

'Dat heeft te maken met de mondigheid van de burger. Als je de naor-

logse samenleving bekijkt dan vallen vooral de verhoging en de verbreding van het welvaarts- en onderwijspeil, met als gevolg secularisatie en individualisering op. Men heeft de kerk en de andere sociale verbanden niet meer nodig. We denken het nu zelf wel te kunnen, we laten ons door niemand meer iets gezeggen, zelfs niet door de rechter. Het was natuurlijk wel nodig dat mensen een eigen kritisch oordeel konden vormen, maar Van Kemenade had vast niet de bedoeling dat zijn kiezers, eenmaal mondig gemaakt, prompt VVD gingen stemmen ...'

De mooiste vondst in uw boek vind ik: 'democratie is van je vijand je tegenstander maken'. Die opmerking vat in zijn nuchterheid uw visie goed samen. Bij democratie denk je vaak aan het wegwerken van tegenstellingen, niet aan het werken met tegenstellingen.

'Dat idee heb ik van Chantal Mouffe, een Belgisch/Amerikaanse politicoologe. Neem het voorbeeld van tennisers die elkaar elke dag tegenkomen. Ze kunnen best vrienden zijn, ook al moeten ze elkaar op de tennisbaan verslaan. Als de democratie goed werkt, dan is vriendschap tussen opponenten goed mogelijk. Ik heb dat mooie moment van dat vriendelijke gebaar van Joop den Uyl tegenover Hans Wiegel nog helder voor ogen. Die verbetering van de laatste jaren in de politieke discussie, daar zit iets heel ongezonnds in.'

Nu over een ander onderwerp in uw bundel: zinloos geweld. U heeft dat publiek geweld genoemd. Ik heb ook wel eens redeloos geweld gelezen: geweld buiten het verstand om, in een opwelling.

Schuyt: 'Het begrip *publiek geweld* duidt vooral op de plek waar het gebeurt. In de publieke ruimte of tegen publieke gezagdragers. Ik was niet tevreden met de term *zinloos geweld*. Want er zit zo'n geweldig waardeoordeel aan en dat ontnemt je het zicht op een goede analyse van het verschijnsel. Ik ben gaan analyseren tegen wie het wordt gebruikt en waar. Publiek geweld, dat toch vrij frequent is en, onder jongeren althans, nog steeds toeneemt, moet deels met onze samenleving hebben te maken. Een kort lontje hebben, met de nadruk op het karakter, bevredigt me niet. Het is heel complex. Ik wil kunnen verklaren hoe het kan dat deze welvarende samenleving, die op zich redelijk goed in elkaar zit, toch die vaak krankzinnige geweldsuitbarstingen laat zien.

Uit een Rotterdams proefschrift van een jaar geleden kwam naar voren dat geweld een intrinsieke bevrediging oplevert. Ik was bij dat proefschrift betrokken, maar ik was nog niet helemaal overtuigd. Iemand echt vernederen, wat kan daar de lol van zijn? Experimenteren hoever je kunt gaan? De kick om grenzen te overtreden?'

U schrijft ook het deel Rechtsstaat voor de nieuwe methode Thema's Maatschappijleer?

'Ja, omdat ik daar al eerder over heb geschreven, ondermeer voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Het viel me nogal tegen, vooral nadat ik over dit onderwerp een aantal juridische missers in de eindtermen Maatschappijleer ontdekte. Een van de eindtermen bijvoorbeeld is rechtsbescherming tegen de overheid. Als jurist denk ik dan: rechtsbescherming tegen de

Maatschappijleerleraar

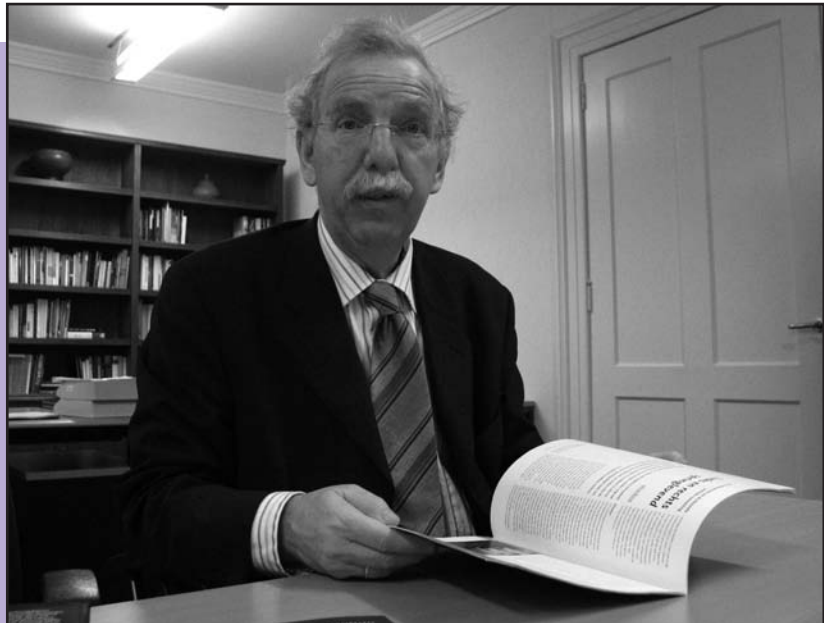
'Ik kwam op een conferentie in contact met voormalig Tweede Kamerlid Kars Veling (ChristenUnie), nu directeur van het Johan de Wittcollege in de Schilderswijk. Hij zei: "Jij bent toch bezig geweest met het talentonderzoek van Van Heek, om de arbeiderskinderen naar de universiteit te krijgen? Op dit moment zitten we met dezelfde problematiek rond allochtone kinderen. Heb je een advies hoe we onze school het beste kunnen inrichten om die ta-

lentvolle jongeren uit de immigrantenmilieus naar de universiteit te krijgen?" Dat vond ik een leuke opdracht, maar dan wilde ik het ook van binnenuit meemaken. Toen bedacht hij: "Waarom geef je niet een jaar Maatschappijleer?".

In de eerste weken wist ik niet wat ik meemaakte. Als ik op de universiteit mijn hand opstak, was het stil en kon ik beginnen. Op die havo gebeurde er helemaal niets. Ze hadden heel veel persoonlijke aandacht nodig. Ik heb het heel zwaar gevonden. Ik splitste de veel te grote havo-4-klas en probeerde niet het hele lesuur aan het woord te blijven. Een ervaren collega zei dat je van elk lesuur maar vijftien minuten uitleg moet geven en de leerlingen dan opdrachten moet laten maken. Op die manier heb ik een keer over een aantal weken het hele verkiezings-traject nagespeeld. Het ging daarbij vaak zo geanimeerd toe, dat we de bel niet hoorden. Toen had ik kennelijk de formule gevonden. De leerlingen begonnen het vak en ook mij een beetje meer te waarderen.

Een allochtone collega zei me dat het heel goed is dat deze kinderen eens leren dat je niet kwaad hoeft te worden om toch dingen te bereiken. Mijn argument was dat ik ze de democratie moest leren, democratie is overleg, veel praten met elkaar, dus niet autoritair zeggen dat ze het zus of zo aanpakken. Toch hield ik mijn hart vast voor het Tweede Kamerbezoek dat ik voor ze had geregeld. Waar begon ik aan! Acht vwo- en 25 havo-leerlingen. Ik was bang dat ze de boel zouden afbreken, maar ze vonden het prachtig. Ze werden serieus genomen, ze konden met de Kamerleden discussiëren. Toen was ik de meester, die toch een klein beetje de wereld voor ze opende.'

Kees Schuyt in het interview met Maatschappij & Politiek

overheid, dat is toch gewoon administratief recht: burgers die vergunningen niet krijgen en bij de Raad van State in beroep kunnen. Dat bleek echter helemaal niet de bedoeling te zijn.

De opstellers van de eindtermen verstaan onder de rechtsbescherming tegen (willekeur van) de overheid een *fatsoenlijk strafproces*, terwijl ik al een apart hoofdstuk over het strafproces in de rechtsstaat had gemaakt! Dat gevaar van willekeur zit echter niet alleen in het strafrecht, maar ook in de vergunningverlening. Voor mij is het niet moeilijk om die verbinding met de rechtsstaat te leggen. Daar hadden ze helemaal niet aan gedacht. Ik moest het dan ook opnieuw schrijven.

Het hoofdstuk over de Grondwet vond ik echt leuk om te doen. Hoe zit de Grondwet in elkaar, voor wie is hij bedoeld? Daarover bestaan grote misverstanden. Ik heb onderscheid tussen horizontale en verticale relaties gemaakt. Ook Artikel 1 is vooral voor de overheid geschreven: de overheid mag niet discrimineren: een verticale relatie. De vraag is dus of dat ook voor horizontale relaties

geldt. Een voorbeeld: de Grondwet verbiedt een minister of ander gezagsorgaan u te discrimineren, maar als u mij discrimineert, dan moet ik eerst naar de rechter en krijgt u dan pas met een wet te maken, niet met de Grondwet. Dat is interessante materie, maar hoe leg je dat aan scholieren uit?

Wat me bij het schrijven bovendien nogal irriteerde was dat men het maar een beetje hoefde te weten, maar aan een beetje heeft men niets. De 15- en 16-jarigen moeten een aantal essenties door hebben. Dat onthouden ze hopelijk voor de rest van hun leven.' ■

Kees Schuyt is lid van de Raad van State en bijzonder hoogleraar op de Cleveringa-leerstoel van de Universiteit Leiden.

Botte schoolleiders

De Docentendagen Maatschappijleer zijn al een paar jaar een groot succes. Terecht, want er valt veel op te steken en veel te netwerken, om dat lelijke woord toch maar te gebruiken. De belangstelling is de laatste jaren zo groot dat al weken tevoren 'nee' moet worden verkocht, omdat de boel vol is. Op naar een groter zalencolplex dus. Helaas moesten voor de editie van 2 februari jongstleden ook docenten verstek laten gaan omdat hun school 'nee' verkocht. Opgejaagd door de Inspectie van het Onderwijs wegens het niet voldoen aan de minimum-urentabel, geven sommige schoolleiders nauwelijks nog toestemming voor docentenactiviteiten die tot lesuitval leiden. Lesuitval moet worden vermeden, dat spreekt vanzelf, maar niet ten koste van alles. Iedere docent die ik in Eindhoven sprak, meldde dat hij veel kennis voor en over zijn vak had verworven en dat hij veel inspiratie had opgedaan, kortom: dat het voor iedere maatschappijleerdocent een must was. Ik zal niet zeggen dat schoolleiders het bezoek aan de Docentendag verplicht moeten stellen, maar een botte weigering is wel het andere uiterste; zeker gezien de vele loze vergader- en overleguren die diezelfde schoolleiders de schoorsteen laten uitvliegen. Er zijn vast wel een paar verplichte nummers van het vergadercircus binnen de school, die bij nadere beschouwing best voor schrappen in aanmerking komen en zo ruimte voor de niet te missen Docentendag scheppen.

Hans van der Heijde

Profiel

Portret van Joke Kerkhof, 17 jaar, geboren in Gorredijk en woonachtig in Jubbega, Friesland.

'Voordat ik naar het Alfa College ging zat ik op het Noorderpoort College in Groningen. Hier kreeg ik Maatschappijleer volgens de Schokland-methode, met een les- en werkboek.

De Schokland-methode is een nieuwe, competentiegerichte methode Burgerschapsvorming die sinds 2006 op een groot aantal mbo's wordt gebruikt. Het gaat om drie competenties: (i) een normatieve burgerschapscompetentie, met onderwerpen als rechten en plichten, normen en waarden, wetten en bestuursvorming, (ii) een sociale burgerschapscompetentie, met onderwerpen als individu en maatschappij, identiteit, emancipatie en integratie en (iii) een economische burgerschapscompetentie, die vooral gaat over de verhouding tussen werkgevers en werknemersorganisaties, arbeidsomstandigheden en medezeggenschap, werk en werkloosheid en het sociale zekerheidsstelsel. Ik vond vooral de normatieve en de sociale burgerschapscompetenties leuk, omdat je aan de hand van casussen uitzocht wat iemands rechten en plichten zijn. De onderwerpen van de economische burgerschapscompetentie vond ik saai.

We werkten de opdrachten in groepjes van drie of vier personen uit. De discussies die we over opdrachten hadden vond ik wel leuk, maar ik zou liever meer alleen hebben gewerkt. De een werkt langzamer dan de ander en dan moet je op elkaar wachten. Dan gaan mensen kletsen en is het gedaan met de concentratie. Ik kletste zelf ook, hoor!

We kregen les in blokken van anderhalf uur. Dit is veel te lang en motiveert niet. Eén keer hebben we een filmpje over discriminatie gezien. Voor de rest werkten we alleen maar in groepjes met het boek.

Pas in de loop van mijn eerste mbo-schooljaar kwam ik erachter dat ik op een zogenaamde 18+-opleiding zat. Dat is een nieuwe opleiding van het Noorderpoort College, waarbij je drie dagen stage loopt en twee dagen naar school gaat. Dat was mij bij de voorlichting niet verteld. Vanwege mijn gemotiveerde houding was ik daarvoor door een docent ingeschreven en had ik de boeken opgestuurd gekregen. Aan mijn ouders was verteld dat ze informatie over de opleiding toegestuurd zouden krijgen, maar dat is niet gebeurd. Ik heb het een tijdje geprobeerd, maar ik zat met mensen in de klas die veel ouder waren en ik vond drie dagen stage te zwaar. Daarom ben ik naar het Alfa College overstapt.'

Een ruggesteun voor maatschappijleer

Hans van der Heijde

In zijn meest recente boek *Steunberen van de samenleving* gaat socioloog en jurist Kees Schuyt nader in op de vraag wat de samenleving bijeenhoudt. In deze **recensie** gaat Hans van der Heijde nader in op het betreffende boek.

In *Steunberen van de samenleving* brengt Nederlands belangrijkste socioloog (en jurist - maar over zijn juridische reputatie kan ik geen oordeel vellen) Kees Schuyt 28 recente redes en essays samen. Deze essays zijn naar onderwerp in vijf delen gegroepeerd: (i) doorgaande lijnen van maatschappelijke ontwikkeling, (ii) strafproces en rechtsorde, (iii) opvoeding, onderwijs en wetenschap, (iv) tolerantie en andere deugden, en (v) geweld en reductie van geweld.

Een intermezzo tussen het eerste en het tweede deel, het essay *Steunberen van de samenleving* over vijf grote sociale uitvindingen, leverde niet alleen de titel, maar ook het bindmiddel dat de vele, zeer uiteenlopende thema's van de afzonderlijke stukken bijeenhoudt.

Die vijf zijn de uitvinding van democratie, van het publieke strafproces als omzetting van het oude veterecht, de *ontdekking* van de academische vrijheid, de ontwikkeling van religieuze tolerantie en de uitvinding van geweldloze politieke actie. Verankerd in sociale instituties vormen ze steunberen van de samenleving, aldus Schuyt.

Must

Waarom moet deze bundel de boekenplank van maatschappijleerdocenten sieren? Begrippen als sociale cohesie, tolerantie, geweldloze conflictbeheersing, *civil society* en gefragmenteerde samenleving staan in het vocabulaire van het vak vetgedrukt. Schuyt onderwerpt ze vanuit allerlei gezichtspunten aan een nadere analyse. Dat doet hij helder en met herkenbare, concrete voorbeelden: wetenschappelijk, maar zonder tot wetenschappelijk jargon te vervallen. Keer op keer weet hij bovendien te verrassen met een opmerking die een heel nieuw perspectief biedt: 'Het is in de Sociologie een goed bewaard geheim dat er ook een teveel aan sociale cohesie kan zijn'.

Wat is tolerantie precies en hoe onderscheidt zich dat van onverschilligheid? 'Het onderdrukken van de neiging tot onderdrukken', is weliswaar een mooie

Kees Schuyt, *Steunberen van de samenleving*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2006, ISBN 978-90-5356-937-5, 366 pagina's, prijs: € 34,95

Recensie

definitie, maar wat wordt daar precies mee bedoeld? Preciezer en toegankelijker dan Schuyt doet, wordt het zelden uitgelegd.

Laat de fragmentatie van de samenleving zich aan de hand van het begrip *pluriformiteit* beschouwen? Jazeker, maar niet zoals men op het eerste gezicht denkt, laat Schuyt zien. Die fragmentatie ondergraaft pluriformiteit, omdat elk fragment, elk levensaspect om dominantie strijdt. In de huidige maatschappij is dat dominerende fragment het geloof in het economische aspect, het nutsaspect; met als gevolg dat vele instituties, waaronder het onderwijs, 'worden getypeerd door cynisme bij de belangrijkste dragers van die instituties, de leidinggevenden, professionals en uitvoerenden'.

Zorgvuldig en behartigenswaardig

Schuyt buigt zich in deze bundel als socioloog en als jurist ook over concrete maatschappelijke vraagstukken, zoals jeugdcriminaliteit en de mogelijkheden van een effectievere aanpak daarvan. Dat doet hij nooit zonder een even brede als zorgvuldige beschouwing van alle relevante achtergronden. Vrijwel steeds volgen daaruit even behartigenswaardige als toepasbare voorstellen.

Het is onmogelijk het vele dat Schuyt in deze bundel aansnijdt in het bestek van een recensie zelfs maar te noemen. Daarom houd ik bij deze aanbeveling: verplichte kost voor maatschappijleerdocenten, maar verplichte kost die met smaak zal worden genuttigd. ■

POSTER

De Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM) heeft samen met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) een aantal posters laten drukken waarmee in uw lokaal reclame voor Maatschappijleer 2 (vmbo) en Maatschappijwetenschappen (havo/vwo) kan worden gemaakt. Wij denken dat deze poster de interesse van leerlingen voor het examenvak kan wekken. Bezoekers van de Docentendag hebben inmiddels een poster gekregen. Als u ook een poster wilt ontvangen kunt u terecht op de internetpagina van de NVLM (www.nvlm.nl).

**Zolang de
voorraad strekt!**

Wat doen de Democraten met hun winst?

Democraten aan de macht

Jeff Peck

Na de verkiezingen van najaar 2006 hebben de Democraten terug wat ze voor 1994 voor het laatst hadden: de meerderheid in beide kamers van het Congres (het Huis van Afgevaardigden en de Senaat) en de meerderheid van de gouverneurs van de staten. Of dat betekent dat de Democraten nu ook in staat zullen zijn belangrijke veranderingen te bewerkstelligen, is maar de vraag. Van onze correspondent.

De Amerikaanse verkiezingen van 2006 hebben niet een massale hergroepering van de kiezers laten zien. Het aantal geregistreerde leden van de Democratische Partij dat ook Democratisch stemde was maar 2 procent hoger dan het aantal geregistreerde Republikeinen dat Republikeins stemde. Belangrijkste factor bij deze verkiezingen vormden de gematigde, onafhankelijke kiezers. Deze groep, zonder uitgesproken opvattingen, die niet onder een van beide partijen zijn te rangschikken, stemde tussen 1994 en 2006 in lichte meerderheid Republikeins. Onder deze groep wierven de Democraten in 2006 3 procent meer stemmen onder deze groep dan de Republikeinen. De Democraten trokken nauwelijks kie-

zers uit conservatief-christelijke kring, maar zagen hun aanhang onder 'niet- en onregelmatige kerkgangers' met 10 procent groeien. Er deden zich, kortom, geen grote verschuivingen voor.

Dilemma

Deze verkiezingen waren een oordeel over, om niet te zeggen een veroordeling van, een Republikeinse regering: een derde van de kiezers zei niet voor een kandidaat, maar tegen president George W. Bush te hebben gestemd; 80 procent van de kiezers zei te geloven dat de oorlog in Irak beter door de Democraten kon worden afgehandeld; en 40 procent zei niet Republikeins te hebben gestemd vanwege de vele recente schandalen

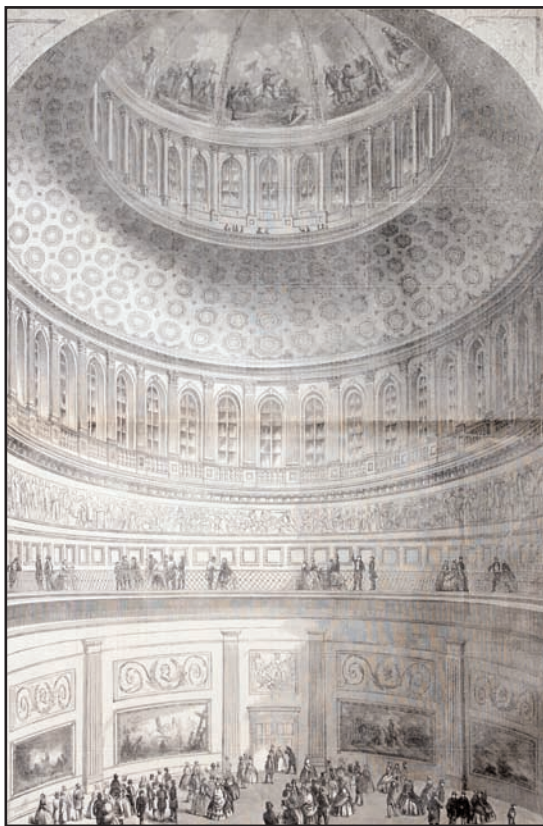
rond Republikeinse politici.

Dat plaatst de Democraten voor een dilemma. Zij hebben hun winst te danken aan kiezers uit het midden, die boos waren op de Republikeinen, maar geen voorstander van een ingrijpende politieke koerswijziging zijn. De oorlog in Irak zal voor de Democraten een even netelige kwestie worden als deze voor de Republikeinen is, zij het om verschillende redenen. De Republikeinen hebben steeds vrijwel unaniem achter de president en zijn Irak-avontuur gestaan: toen hij victorie durfde kraaien, maar ook sinds de overwinning een nederlaag is gebleken. De Democraten waren en zijn ernstig verdeeld. De linkervleugel roept om onmiddellijke terugtrekking, maar de gematigde vleugel, noch de meerderheid van het Congres, deelt dat standpunt. Veel Democratische afgevaardigden hebben trouwens voor de oorlog gestemd. De Democraten wonnen deze verkiezingen omdat ze voor een andere aanpak pleitten, maar het overheersende gevoel is dat de Verenigde Staten voor de huidige puinhoop medeverantwoordelijk zijn en dus ook moreel verplicht zijn deze op te ruimen.

Bush

Wat te doen met president Bush: procedures starten om hem uit het Witte Huis te krijgen, al was het maar om hem vleugellam te maken - net zoals de Republikeinen met president Bill Clinton deden? Gematigde Democraten wijzen dat als te *extreem* en *revanchistisch* af. Parlementaire onderzoeken starten naar het binnenlandse bespioneren van burgers, naar geheime gevangenschappen en naar besluiten rond langetermijnenergiebeleid, die strijdig zijn met bestaande

wetgeving, zoals individuele Democratische afgevaardigden eisen? Dat levert alleen in de naaste toekomst succes en Democratische verkiezingswinsten op, indien de Democraten kans zien hun meerderheid uit te buiten en zich de beleidsagenda toe te eigenen. Daarnaast dienen zij de president te dwingen deze beleidsagenda te volgen. Daarvoor is wel een beëindiging van de verdeeldheid binnen het Democratische kamp noodzakelijk.

Capitol Dome

Gedragsregels

Er is geen betere stimulans tot het kweken van eenheid dan succes. De Democraten zoeken dan ook naar terreinen waar dat succes is gegarandeerd. Het eerste terrein betreft de ethische gedragsregels van het Congres. Iedereen vindt dat die moeten worden aangescherpt, zeker na de recente schandalen rond Republikeinse afgevaardigden. De schoonmaak

in eigen Democratische kring is al begonnen. De volgende stap zal moeten bestaan uit het weren uit leiderschapsposities in de commissies van het Huis en de Senaat van Democratische afgevaardigden die op dit moment in ethische kwesties zijn verwickeld, zoals rond campagnefinanciering, uitoefening van nevenfuncties en seksuele escapades. Die laatste categorie schandalen lijkt de laatste jaren overigens aan de Republikeinen voorbehouden - voorvechters immers van een strenge seksuele moraal.

Onderwijs

Het tweede terrein is het onderwijs, met name *No child left behind* en *Headstart*, beide gericht op beter onderwijs voor kinderen uit lagere maatschappelijke strata. Het wettelijke initiatief tot beide programma's kon op brede steun van beide partijen en van de kiezers rekenen. De regering-Bush heeft - met instemming van de Republikeinse fractie - echter steeds geweigerd voor volledige financiering zorg te dragen. Er komt van goede uitvoering derhalve niet veel terecht. Een Democratische meerderheid kan de regering-Bush tot volledige financiering en uitvoering dwingen.

Onderzoek

Het derde terrein is het aanpakken van de politieke manipulatie van wetenschappelijk onderzoek van - en van onderzoekers naar - grote kwesties als het broeikas-effect, sociale zekerheid en gezondheidszorg. De regering-Bush hanteert de regel dat

rapporten van door de overheid gefinancierd onderzoek, vooraf door de overheid moet worden gescreend (lees: door politieke - door de regering Bush benoemde - functionarissen). In de praktijk betekent dat, dat onderzoeksrapporten zo worden bijgesteld dat ze de politieke agenda van president Bush ondersteunen, of althans niet in de wielen rijden. Tot deze verkiezingen kon een Republikeinse meerderheid hoorzittingen van het Congres over deze manipulatieve praktijken tegenhouden.

Witte Huis

Geen van die drie terreinen betreft nieuw - op nieuwe wetgeving gefundeerd - beleid, noch radicale koerswijzigingen met betrekking tot Irak en Afghanistan, tot sociale zekerheid en tot gezondheidszorg, hetgeen allemaal hoog op de Democratische agenda staat. Dat vereist allemaal een minimum aan medewerking van de regering-Bush en die medewerking zal niet worden verleend. Integendeel zelfs, het gebrek aan unanimiteit in het Democratische kamp, kan en zal dat door de regering met succes worden aangegrepen om nog meer verdeeldheid te zaaien. De Democraten zijn dan ook voorlopig gedwongen voorstellen voor nieuwe wetgeving in te slikken. Willen de Democraten werkelijk iets bereiken, dan zullen ze over twee jaar het Witte Huis moeten veroveren. Gedurende die jaren zullen ze daarvoor eenheid in eigen kring moeten smeden, succesjes moeten boeken waar dat kan en de aandacht voor Republikeinse blunders en schandalen levend houden, om zo de gematigde kiezers aan zich te binden. ■

Vertaling: Hans van der Heijde

Onderwijs in ontwikkeling

MARJOLEIN KIPS

vmbo-scholen competentiegericht en experimenteren tal van scholen met deze nieuwe onderwijsvorm.

Definiëring

Competentiegericht onderwijs blijkt een diffuus begrip te zijn. Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) heeft een concept ontwikkeld op basis waarvan competentiegericht onderwijs in het vmbo kan worden vormgegeven. Zij gebruikt hierbij de volgende definitie: 'Competentie is het vermogen van iemand om in een bepaalde situatie adequaat gedrag te vertonen'. Iemand is competent als hij die handelingen inzet die het beste bij de gegeven situatie passen en als hij blijkt geeft dit in vergelijkbare situaties ook te kunnen. Kort samengevat kent competentiegericht onderwijs de volgende kenmerken:

- De leerlingen leren vanaf het begin de hele activiteit (hele taakbenadering); kennis, vaardigheden en houdingen worden dus in samenhang geleerd en de eindtermen van de beroepsgerichte en algemene vakken zijn geïntegreerd.
- De leerlingen leren in realistische situaties en oriënteren zich daarmee op de betekenis van verschillende

Op de locatie waar Marjolein Kips als docent Maatschappijleerwerkzaam is worden voorzichtig de eerste stappen richting competentiegericht onderwijs gezet. In het kader van haar onderzoeksspecialisatie voor haar studie aan de lerarenopleiding, verdiepte zij zich in competentiegericht onderwijs en stelde zij zichzelf en een aantal sleutelfiguren de vraag over de (on)mogelijkheden van Maatschappijleer binnen competentiegericht onderwijs op het vmbo.

Een samenvatting van een onderzoek.

Competentiegericht onderwijs wordt doorgaans in verband gebracht met ontwikkelingen die zich in het mbo afspelen. Om de aansluiting tussen het beroepsonderwijs en arbeidsmarkt te verbeteren wordt daar veel aandacht besteed aan beroepsrelevante competenties, die ervoor moeten zorgen dat toekomstige werknemers zich beter aan de steeds veranderende eisen van beroepsorganisaties kunnen aanpassen.

Waarom competentiegericht onderwijs?

Het beroepsonderwijs vraagt om

leerlingen die competentiegericht willen en kunnen leren en moedigt het vmbo aan hier een basis voor te leggen. Daarnaast zijn gebrek aan motivatie bij leerlingen, gedragsproblematiek en schooluitval argumenten van scholen om competentiegericht onderwijs een kans te geven. Een meer praktijkgerichte benadering zoals de competentiegerichte benadering lijkt een aantrekkelijke optie omdat leerlingen een beter verband tussen het onderwijs en de beroepspraktijk kunnen leggen en daardoor een grotere motivatie hebben. Inmiddels werkt een klein aantal

activiteiten in een voor hun (mogelijke) rol in de maatschappij, in het vervolgonderwijs en in de beroepspraktijk.

- De leerlingen leren actief, in uiteenlopende didactische werkvormen, zowel individueel als in groepen.

Dit betekent dat zowel de beroepsgerichte als de algemeen vormende vakken, zoals Maatschappijleer, zo moeten worden ingericht dat zij een aandeel aan het competentiegerichte onderwijs leveren.

Consequenties

Van het examenprogramma van vmbo-Maatschappijleer kan worden gezegd dat de algemene onderwijsdoelen (werken aan vakoverstijgende thema's, leren uitvoeren, leren reflecteren) goed bij competentiegericht onderwijs passen, maar dat een deel van de eindtermen van Maatschappijleer sterk op begripkennis is gericht en daarom moeilijk binnen competentiegericht onderwijs inpasbaar is.

Voor het onderzoek is een aantal sleutelfiguren (lerarenopleiders, SLO-adviseurs en docenten die al in een competentiegerichte *setting* werkzaam zijn) gevraagd hoe zij tegenover de ontwikkelingen van competentiegericht onderwijs staan. Het blijkt dat er uiteenlopende ideeën bestaan over de wenselijkheid om Maatschappijleer in deze nieuwe onderwijsvorm in te passen.

Lerarenopleiders

De lerarenopleiders met wie is gesproken, zijn vooralsnog gematigd positief tot pessimistisch over de toekomst van hun vak in het competentiegericht onderwijs.

Maatschappijleer is naar hun mening weinig geschikt om in een competen-

tiegerichte context vorm te geven. De vakinhoud, die erg op kennis is gericht, zal voor meer algemene competenties plaatsmaken, waardoor het vak Maatschappijleer verloren dreigt te gaan. De inhouden moeten juist zwaarder gaan wegen, anders bestaat er een kans dat politieke en maatschappelijke vorming dreigt te verdwijnen.

Gegeven de gerichtheid van competentiegericht onderwijs op het werkveld moet worden afgevraagd of het wenselijk is dat alle vakken ten dienste van het handelen in de beroepspraktijk staan. Niet alles wat bij Maatschappijleer wordt geleerd is direct naar concreet handelen in de samenleving te vertalen.

Maatschappijleer dient ook algemene ontwikkeling, zoals burgerschapsvorming, tot doel te hebben - in de woorden van een vakdidacticus Maatschappijleer: 'Besef het nut van het vak voor staatsburgerschap, onderwets gezegd, voor een stukje verheffing'. De lerarenopleiders zijn in elk geval van mening dat het belangrijk is de eindtermen van Maatschappijleer niet los te laten.

SLO

Ook de SLO-adviseurs zijn van mening dat niet aan de eindtermen van het vak mag worden getornd, maar zij gaan flexibeler met deze eindtermen om: 'Waar gaan deze leerlingen later werken? Probeer in die omgeving zoveel mogelijk eindtermen van je vak kwijt te krijgen. Probeer als docent praktisch naar de eindtermen te kijken en vraag je af waar het nu eigenlijk om gaat. Ook al omdat de eindtermen globaler zijn geworden moet worden getracht daar niet al te krampachtig mee om te gaan'.

SLO raadt docenten aan te proberen

de methoden los te laten, zodat er op die manier een hoop ballast wegvalt. Wanneer een leerling met de beroepspraktijk heeft kennisgemaakt kan men bijvoorbeeld bij het domein Cultuur en Socialisatie begrippen als *bedrijfscultuur, arbeidsomstandigheden, bewaking, maatschappelijke ladder, sociale mobiliteit, sociale verschillen, bedrijfsbelang, rsi* en *macht kwijt*. SLO erkent de problemen van de inpassing van avo-vakken als Maatschappijleer: 'Er is een spanningsveld waarbij docenten het moeilijk vinden dat hun vak aan herkenbaarheid verliest en daarnaast een stukje van hun vak ten bate van het competentiegericht onderwijs moeten inleveren'.

Maar juist als Maatschappijleer meer met de beroepspraktijk wordt geïntegreerd, zal dat voor de leerling een duidelijkere betekenis krijgen. SLO constateert dat Maatschappijleer, zeker bij de technische sectoren, moeilijk inpasbaar lijkt te zijn. Algemene vaardigheden die bij competentiegericht onderwijs passen, worden van origine bij Zorg & Welzijn meer van belang geacht. Daarnaast hebben docenten met een technische achtergrond vaak een andere onderwijstraditie en in de werkboeken die bij techniek worden gebruikt komen mens en maatschappij ook al nauwelijks voor. Dan is het moeilijker om een relatie met Maatschappijleer te leggen.

De docenten

Maatschappijleerdocenten die al in de praktijk met competentiegericht onderwijs bezig zijn, geven aan dat de integratie van Maatschappijleer daarin een lastige opgave is.

Eindtermen komen soms gekunsteld in opdrachten naar voren en er zijn

nog geen methoden of handleidingen beschikbaar. De docenten hebben behoefte aan praktijkvoorbeelden; nu hebben ze allemaal het gevoel zelf het wiel uit te moeten vinden.

Ondanks de problemen waar ze mee kampen, zijn docenten echter veelal positief over de ontwikkelingen.

Leerlingen zijn enthousiast en zelfstandig en het contact tussen leerling en docent lijkt beter. Er is meer sociale controle en door de andere relatie met leerlingen is er ook ruimte om te onderhandelen en leerlingen initiatieven te laten nemen. Omdat leerlingen minder klassikaal les hebben zijn ze gemotiveerd voor de kortere, instructieachtige lessen.

Het blijkt dat continu wordt geëxperimenteerd om de juiste onderwijsvorm te vinden. Competentiegericht onderwijs op het vmbo is in ontwikkeling; overleg en uitwisseling van praktijkvoorbeelden zal daarbij van groot belang zijn. ■

Marjolein Kips studeerde Sociologie en is als docent Maatschappijleer en Economie (derdejaars kl en bl) verbonden aan de Interconfessionele Scholengroep Westland, locatie Hoge Woerd in Naaldwijk.

Dit is een samenvatting van haar onderzoek. Voor de gehele tekst van het onderzoeksverslag kunt u contact opnemen met Marjolein Kips (mkp@isw.nl).

(Foto: Koen van Rossum)

Gratis menslievendheid

Journal op bezoek in Fries asielcentrum. Men viert daar het generaal pardon.

Dorpsburgemeester tot Armeense scholiere:

‘Hartstikke blij zeker?’. Diaconisch gekapte vrijwilligster neemt, soeverein afgewend, kus in ontvangst. Zij spreekt glunderend een zaaltje voornamelijk vrouwelijke bewoners toe. Draconisch grijnzend asieladvocaat: ‘Hoe ik dit voor mekaar kreeg? Vertragen, eindeloos in beroep gaan, tot dit nieuwe kabinet er was. Wat ik met de nu nog overgebleven dossiers ga doen? Vertragen, traineren. Er komt altijd wel weer een nieuw kabinet’. Het Nederlandse platteland gedraagt zich naar een sociaalpsychologische wet: men compenseert zijn dorpse xenofobie door een uitzondering te maken voor de vreemdeling ‘die men kent’.

Vaak is de individuele vreemdeling ongevraagd het object waarmee de burger het schuldgevoel over zijn stemgedrag kan goedmaken. Want landelijk kiezen voor een restrictief asielbeleid en op het persoonlijke vlak het verblijf van afgewezen asielzoekers rekken, met aanzuiging tot gevolg, dat gedrag is minder paradoxaal dan het lijkt. Publieke deugd kan persoonlijk een ondeugd blijken en andersom. Voor de eigen gezondheid kan het slikken van antibiotica heel zinnig zijn, voor de volksgezondheid levert het problemen op. Individueel is geld oppotten verstandig, macro-economisch niet.

Toegepast op het asielbeleid is deze paradox niet geheel onschadelijk. Men loopt gevaar ten bate van het eigen zielenheil bij de vreemdeling valse hoop te wekken. Ook een *mislukte* poging wordt *boven* namelijk als verdienste ingeboekt, terwijl men de asielzoeker van de regen in de drop heeft gebracht.

Grom

Lesmateriaal

Opdracht Consuminderig

Het is al lang bekend dat het slechter gaat met het milieu waarin wij leven. De manier waarop wij als consumenten met de aarde omgaan richt veel schade aan; lange en hete zomers, korte en natte winters, afval, overstromingen en geluidsoverlast zijn hier allemaal voorbeelden van. Om ervoor te zorgen dat onze kinderen en kleinkinderen ook nog een fijne plek op aarde hebben, moeten onze houding en gedrag veranderen.

In deze opdracht onderzoek je wat jij in je persoonlijke situatie (thuis en op school) allemaal kunt doen om beter met het milieu om te gaan. Denk hierbij aan de volgende onderwerpen: kleding, cosmetica, technologie (computer, i-pod, mobiel enzovoorts), financiën, vervoer, eten en drinken, afval, water, elektriciteit, schoonmaken en gebruik van lesmaterialen op school.

Werk deze onderwerpen uit in een werkstuk en presenteer dit aan de klas.

Consuminderig

Op 2 februari jongstleden presenteerde het klimaatpanel van de Verenigde Naties zijn nieuwe rapport over het broeikaseffect. Met meer dan 90 procent zekerheid kan het panel stellen dat de mensheid verantwoordelijk is voor het broeikaseffect van de laatste vijftig jaar. Dit rapport kan ervoor zorgen dat overheden onder druk worden gezet om beleidsmaatregelen tegen de verdere opwarming van de aarde en de gevolgen daarvan te treffen. Al Gore, voormalig vice-president en presidentskandidaat van de Verenigde Staten, stelt met zijn nieuwe documentairefilm *An inconvenient truth* de klimaatcrisis aan de orde. Op hoog niveau worden de klimaatproblemen aan de orde gesteld: overheden dienen verregaande maatregelen te nemen.

Laat duidelijk zijn dat een beter milieu niet alleen hier, maar ook bij jezelf begint, zoals de oude reclameslogan 'Een beter milieu begint bij jezelf!' al verwoordde. Consumenten in een kapitalistische maatschappij kunnen invloed op het milieu uitoefenen door hun eigen consumptie te veranderen. Het is tijd voor consuminderig!

Dit lesmateriaal is geschikt voor leerlingen in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs. Met behulp van dit lesmateriaal onderzoeken en analyseren leerlingen wat zij als consument kunnen doen om meer rekening met het milieu te houden.

Voor didactische tips voor aansluitende lessen kunt u terecht op de internetpagina www.kennisnet.nl. Op www.digischool.nl kunnen leerlingen het Recyclespel spelen en vind u een link naar www.goedwaar.nl. Op www.milieuloket.nl vindt u informatie over milieukwesties en tips om als consument het milieuprobleem aan te pakken.

Iris Gerdez

Bron: Milieueducatie België

Ledenvergadering

Als afsluiting van de Docentendag Maatschappijleer vond op 2 februari 2007 de jaarlijkse algemene ledenvergadering van de NVLM plaats. Alle aftredende en herkiesbare bestuursleden zijn door de leden herkozen, het bestuur is decharge verleend en in het algemeen was er vooral tevredenheid over het gevoerde beleid. En dat was goed om te horen.

Advies profielcommissies havo/vwo

Eind februari hebben we onze reactie op het conceptadvies van de profielcommissies opgestuurd. De profielcommissie zal voor de zomer met haar definitieve langetermijnadvies over de Tweede Fase komen. Minister van Onderwijs Maria van der Hoeven was afwijzend in haar reactie op het conceptadvies, maar wat de nieuwe minister Ronald Plasterk met het uiteindelijke advies zal doen moeten we afwachten.

Combinatiecijfer

Op 2 februari heeft minister Van der Hoeven een brief naar de Eerste en Tweede Kamer verzonden met daarbij de tekst van het inrichtings- en eindexamenbesluit voor het voorgezet onderwijs. Dit besluit is in het Staatsblad gepubliceerd. Uit de tekst van het besluit blijkt dat het combinatiecijfer wordt ingevoerd zoals de minister dat eerder voorstelde. Wij hebben een paar maanden geleden een brief over het combinatiecijfer naar de Raad van State gestuurd, maar dat heeft niet mogen baten. In het besluit staat: 'Het advies van de Raad van State wordt niet openbaar

gemaakt op grond van artikel 25a, vijfde lid j° vierde lid, onder b van de Wet op de Raad van State, omdat het uitsluitend opmerkingen van redactionele aard bevat.'. Voorlopig zullen wij als docenten Maatschappijleer dus met het combinatiecijfer moeten leren leven.

Profielwerkstukwedstrijd

In samenwerking met de Vrije Universiteit te Amsterdam en Universiteit van Tilburg heeft de NVLM een profielwerkstukwedstrijd in het leven geroepen. Een deskundige jury bestaande uit prof.dr. Wim van Oorschot, dr. Alkeline van Lenning, prof.dr. Theo van Tilburg, dr. Geert de Vries en de voorzitter van de NVLM zal beoordelen welke havo-leerling en welke vwo-leerling het beste profielwerkstuk Maatschappijleer heeft gemaakt. De winnende leerlingen krijgen een luchtballonvaart aangeboden én een digitale camera! Stuur de profielwerkstukken voor 1 april in!

Poster

De NVLM heeft samen met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) posters laten drukken waarmee u in uw lokaal reclame voor Maatschappijleer 2 (vmbo) of Maatschappijwetenschappen (havo/vwo) kunt maken. Als u een set van vier posters wilt ontvangen kunt u een bericht sturen aan Coen Gelinck (coen@wxs.nl). Niet leden betalen voor vier posters een bedrag van 5 euro.

M&P en NVLM

De laatste maanden hebben we gemerkt dat sommige lezers van dit vakblad denken dat ze door hun abonnement op *Maatschappij & Politiek* tegelijk lid zijn van de NVLM. Dat is echter al een aantal jaren niet meer het geval! Lid worden van de

NVLM kunt u doen via onze internetpagina www.nvml.nl. Voor nog geen € 1,40 per maand steunt u het belangrijke werk van uw vakinhoudelijke vereniging en blijft u snel en goed geïnformeerd.

Ledenadministratie

Af en toe raken er in de ledenadministratie leden *zoek* door verhuizing en/of door ontbrekende e-mailgegevens. Als u lid bent en nooit meer wat van de NVLM hoort via e-mail of post, neemt u dan even contact op met de ledenadministratie: tstroobach@hotmail.com.

Coen Gelinck en Arthur Pormes

NVLM-bestuur

Arthur Pormes, voorzitter

telefoon: 0346-262888

e-mail: a.pormes@broklede.nl

Coen Gelinck, secretaris

Nieuwe Prinsengracht 78 II

1018 VV Amsterdam

telefoon: 020-6866972

e-mail: coen@wxs.nl

Tom Stroobach, penningmeester

telefoon: 0320-249481

e-mail: tstroobach@hotmail.com

Ingrid Faas

ingridfaas@gmail.com

Rob van Otterdijk

r.vanotterdijk@chello.nl

Regula Rexwinkel

rexraats@planet.nl

Hans Teunissen

hans_teunissen@hotmail.com

Glenn Truideman

gtruideman@home.nl

Felix van Vugt

felix.vanvugt@tiscali.nl

Girorekening NVLM: 1889654

www.nvml.nl

■ Millennium Tycoon

Het Centrum voor Mondiaal Onderwijs (CMO) bracht in samenwerking met Scala Media het educatieve online-spel Millennium Tycoon tot stand. Millennium Tycoon is een scenariospel met de bedoeling om de millenniumdoelen in al hun complexiteit op een speelse en boeiende manier onder de aandacht te brengen.

Bij het spel is een projectkatern verschenen. Het spel kan zonder het katern worden gespeeld, maar voor een beter begrip wordt het gebruik van het katern van harte aanbevolen. Het projectkatern bevat allerlei achtergrondinformatie over de millenniumdoelen. Opdrachten en vragen zorgen er voor dat leerlingen ook met de informatie én met het spel aan de slag gaan en al spelenderwijs de millenniumdoelen in 2015 te behalen. Millennium Tycoon is ontwikkeld met subsidie van NCDO. Voor meer informatie: www.millenniumtycoon.nl.

Extra verslagen Docentendag op internet

Op de internetpagina www.maatschappijenpolitiek.nl vindt u nog meer verslagen van Docentendaglezingen en -workshops.

■ Praktijkboek Respect

Bij de Stichting Vredeseducatie verscheen het Praktijkboek Respect. In dit boek wordt aan de hand van meer dan honderd foto's en werktekeningen verslag gedaan van een project met

scholieren in het Praktijkonderwijs en het vmbo (kbl, bbl en tl). De leerlingen verdiepen zich intensief in het thema respect en verwerken dit in een tentoonstellingsmodule. Deze werkwijze leidt tot verrassende resultaten en een hoge leeropbrengst omdat de leerlingen niet alleen het thema voor zichzelf verwerken, maar ook iets produceren om het aan anderen te verhelderen. Het thema respect is benaderd vanuit de begrippen: gewoon en vreemd, beeldvorming, vooroordelen en diversiteit.

Het Praktijkboek Respect wordt compleet beschikbaar gesteld met een draaiboek, tientallen suggesties en werkvormen, werktekeningen voor tentoonstellingsmodulen, technische specificaties, een dilemma spel, vooroordelenspel en stellingenspel, collages en cartoons en een kopieerbaar projectboekje voor de leerlingen. Tevens bevat het boek twee cd-roms en twee dvd's die de thema's verdiepen. De prijs is: € 95 (excl. verzendkosten). Voor nadere informatie en bestellingen: www.vredeseducatie.nl, telefoon: 030 - 2723500, e-mail: vrede@xs4all.nl.

■ Vooroordelen en discriminatie

Nederlanders zijn tolerant en verdraagzaam. Dat wordt tenminste gezegd. Op de internetpagina van de IKON vindt u de Grote Vooroordelen- en Discriminatie-test, waarmee u kunt testen hoe uzelf in het leven staat. Deze test bestaat uit 24 foto's. Door te kiezen kan men zichzelf testen op vooroordelen of discriminatie. Aan bod komen thema's als terrorisme, religie, hangjongeren, sociale voorzieningen enzovoorts. De test is te vinden op de internetpagina www.ikonrtv.nl/gvdtest/.

Het komende nummer van

Maatschappij & Politiek

verschijnt op 23 april

Maatschappij & Politiek

is een uitgave van het Instituut voor Publiek en Politiek. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactiesleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

Redactie

Wolter Blankert, Radboud Burgsma, Coen Gelinck, Iris Gerdez, Hans van der Heijde (hoofdred.), Lieke Meijs, Gerard van Rossum, Matthijs van Waveren, Jeff Peck (correspondent New York, VS).

Eindredactie

Maarten Cras

Vormgeving

Addy de Meester

Foto's Docentendag

Bob Karhof

Druk

Drukkerij Haasbeek

Uitgever

Instituut voor Publiek en Politiek,

Prinsengracht 911-915

1017 KD Amsterdam

telefoon 020 521 76 00

e-mail: uitgeverij@publiek-politiek.nl

Redactiesecretariaat

Instituut voor Publiek en Politiek

Prinsengracht 911-915

1017 KD Amsterdam

telefoon 020 521 76 00

e-mail: m&p@publiek-politiek.nl

Abonnementsprijs M & P

€ 40,75 per jaar, Studenten € 35,30, scholen

en instellingen € 44,90. M & P verschijnt

acht keer per jaar. Losse nummers

€ 5,40 (exclusief verzendkosten).

Nieuwe abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip

ingaan na ontvangst van het abonnementsgeld.

Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening

gebracht. Abonnementen kunnen ook worden

aangegaan met terugwerkende kracht. Dit is echter afhankelijk van de voorraad

oude nummers. Aanmelding van nieuwe

abonnees bij de uitgever.

Beëindiging abonnement

Opzegging schriftelijk tot 1 december van het lopende abonnementsjaar.

Auteursrecht

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd

zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van

de tekst van het leerlingmateriaal, indien dit geschiedt zonder winstoogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden

vermeld.

Advertenties

Tarieven op aanvraag verkrijgbaar bij de uitgever, telefoon 020 5217600.

Kopij en mededelingen

Bijdragen op diskette of per e-mail naar het redactiesecretariaat.

ISSN 1566-1555

Daarom kiest u *Delphi*!

Methode maatschappijleer voor de tweede fase

Een sterke basis, een heldere rode draad, uitgebreide differentiatie, flexibiliteit. Daarom kiest u voor de nieuwe, geheel herziene editie van *Delphi*!

- **Rode draad:** *Delphi* stelt maatschappelijke vraagstukken aan de orde. Met als rode draad: wie moet dit probleem oplossen?
- **Op maat:** *Delphi* heeft een leer-opdrachtenboek voor havo en voor vwo én biedt uitgebreide differentiatiemogelijkheden binnen de uitgaven.
- **Flexibel:** met *Delphi* speelt u optimaal in op de actualiteit, omdat u de aangeboden domeinen in iedere gewenste volgorde kunt aanbieden.

Delphi is vers van de pers gerold. Heeft u nog geen beoordelingsexemplaar aangevraagd?

Vraag dan nu een exemplaar aan en via de Docentenlijn (0575) 59 49 97 of ga naar *Delphi* op www.thiememeulenhoff.nl/catalogus en oordeel zelf!

thiememeulenhoff

Voor
lesmateriaal, een
M&P-artikel uit 2006,
informatie over abonne-
menten en advertenties,
of als u wilt weten wan-
neer de volgende
M&P uitkomt

Het vakblad voor maatschappijleer
nu ook op internet!

www.maatschappijenpolitiek.nl

impuls

NIEUW VOOR DE
TWEDE FASE

Impuls Tweede Fase

- Voor het nieuwe examenprogramma
- Gericht op meningsvorming en standpuntbepaling
- Actuele, theoretisch gedegen en prikkelende inhoud
- Variatie via activerende opdrachten en ICT
- Maatwerk voor havo en vwo

Vraag nu een
beoordelingsexemplaar aan:
www.impuls.wolters.nl

Wolters-Noordhoff
a Wolters Kluwer business